TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
The Journal of Tafsīr Studies
مجلة الدراسات التفسيرية
https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader
E-ISSN: 2587-0882
Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2026 (Ekim/October)

Nîşâbur Tefsir Çevresinde Bir Müfessir: İsmail el-Hîrî'nin Kimliği, İlmî Kişiliği ve Eserleri

A Mufassir from the Nishapur Tafsir Circle: The Identity, Scholarly Personality, and Works of Ismail al-Hiri

مفسر من البيئة التفسيرية في نيسابور: هوية إسماعيل الحِيري وشخصيته العلمية وآثاره

Hüseyin ERBAĞ
Ar. Gör. Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı
Research Assistant, Department of Tafsir, Department of Basic Islamic Sciences, Faculty of Theology, Kırklareli University
Kırklareli, TÜRKİYE
herbag@klu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0001-8230-9965
https://ror.org/00jb0e673

Atıf / Citation: Erbağ, Hüseyin. "Nîşâbur Tefsir Çevresinde Bir Müfessir: İsmail el-Hîrî'nin Kimliği, İlmî Kişiliği ve Eserleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ekim/October, 2026), 587-612.
https://doi.org/10.31121/tader.1986753

Bilgi/ Information
Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type: Research Article

Geliş/Received: 04/07/2026
Kabul/Accepted: 13/10/2026
Yayım/Publication: 30/10/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement
Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with. Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır. The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.
İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).
Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. M. Suat Mertoğlu danışmanlığında hazırlanmakta olan "Nîşâbur Tefsir Çevresinde Bir Müfessir: İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr'i" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Production from Postgraduate Theses: This article has been prepared based on the Ph.D. dissertation titled 'A Mufassir within the Nishapur Exegesis Circle: Ismâ'îl al-Hîrî and His al-Kifâya fî al-Tafsîr', which is currently being prepared at Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Tafsir, under the supervision of Prof. Dr. M. Suat Mertoğlu.

Lisans / License
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz
Orta Çağ'da İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezlerinden biri olan Nîşâbur, yetiştirdiği çok sayıda âlimle İslâm düşünce tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Nîşâbur'un yetiştirdiği seçkin âlimlerden biri de İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler kaleme alan İsmail el-Hîrî'dir. Hîrî'nin özellikle tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında telif ettiği eserler dikkat çekmektedir. Nitekim müfessirin bu eserleri tefsir tarihindeki önemli isimler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Buna rağmen günümüz tefsir araştırmalarında Hîrî'nin hak ettiği ilgiyi görmediği, özellikle ülkemizde kendisinin ve eserlerinin yeterince tanınmadığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle İsmail el-Hîrî'nin kimliği ve ilmî kişiliği ele alınmış; hayatına dair kaynaklarda yer alan çelişkili rivayetler doküman analizi yöntemiyle eleştirel bir bakışla incelenerek değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda müellifin künyesi, doğum ve vefat tarihi ile görme yetisini kaybettiği döneme ilişkin rivayetler yeniden ele alınmış ve bazı tespit ve tercihlerde bulunulmuştur. Ardından müellifin kendi ifadeleri ile kaynaklarda kendisine nispet edilen eserler birlikte değerlendirilerek telif ettiği çalışmalar araştırılmış; böylece Hîrî'nin İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler kaleme aldığı, ancak bunlardan yalnızca üçünün günümüze ulaştığı belirlenmiştir. Günümüze ulaştığı tespit edilen üç eser; muhteva, literatürdeki konum, yöntem ve telif tarzları bakımından içerik analizine tabi tutulmuş, elde edilen bulgular ise karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, söz konusu eserlerin ayırt edici özellikleri ortaya konularak Hîrî'nin tefsir ve Kur'an ilimleri alanındaki ilmî birikimi gösterilmeye çalışılmıştır. Hîrî'nin bu eserlerinde önceki ilmî birikimi esas almakla birlikte onu içerik, kapsam ve sistematik bakımından geliştirdiği; üslûp ve tertipte yenilikler ortaya koyduğu, ayrıca sûre başlarındaki müstakil besmele tefsiri gibi tefsir tarihinde ilk defa görülen bazı uygulamalara öncülük ettiği görülmüştür. Bu çalışmayla Hîrî'nin hayatına ilişkin bazı çelişkili bilgilerin açıklığa kavuşturulması, ilmî şahsiyetinin ortaya konulması, eserlerinin ayırt edici özelliklerinin belirlenmesi ve bu suretle tefsir tarihi araştırmalarına mütevazı bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Nîşâbur, el-Hîrî, el-Kifâye, Vücûhu'l-Kur'an, Esbâb-ı nüzûl.

Abstract
Nishapur, one of the prominent centers of learning in the Islamic world during the Middle Ages, made significant contributions to the history of Islamic thought through the numerous scholars it produced. One of the distinguished scholars reared in Nishapur was Ismāʿīl al-Hīrī, who authored works across various disciplines of Islamic sciences. Al-Hīrī's works, particularly in the fields of tafsīr and Quranic sciences, are especially noteworthy. Indeed, these works by the exegete served as key references for prominent figures in the history of tafsīr. Despite this, it is evident that al-Hīrī has not received the scholarly attention he merits in contemporary tafsīr studies, and that neither he nor his works are sufficiently recognized, particularly in our country. In this study, Ismāʿīl al-Hīrī's identity and scholarly personality are addressed first; the conflicting accounts in biographical and historical sources regarding his life have been critically examined and evaluated using the document analysis method. Accordingly, the accounts concerning the author's kunya (agnomen), his dates of birth and death, and the period during which he lost his sight have been reconsidered, leading to specific identifications and scholarly preferences. Subsequently, the works he authored were investigated by evaluating his own statements in conjunction with the works attributed to him in the sources; it was thereby established that while al-Hīrī composed works in various domains of Islamic sciences, only three of them have survived to the present day. These three extant works were subjected to content analysis in terms of their subject matter, status within the literature, methodology, and compositional styles, and the findings obtained were comparatively evaluated. In this framework, the distinctive characteristics of the works in question were elucidated in an effort to demonstrate al-Hīrī's scholarly erudition in the fields of tafsīr and Quranic sciences. It was observed that while al-Hīrī built upon the preceding scholarly heritage in these works, he advanced it in terms of content, scope, and systematization, introduced innovations in style and arrangement, and pioneered practices seen for the first time in the history of tafsīr, such as the independent exegesis of the basmala at the beginnings of the surahs. Through this study, it is aimed to clarify certain conflicting accounts regarding al-Hīrī's life, delineate his scholarly persona, determine the distinctive characteristics of his works, and thereby make a modest contribution to research in the history of tafsīr.
Keywords: Tafsīr, Nishapur, al-Hīrī, al-Kifāya, Wujūh al-Qurʾān, Asbāb al-nuzūl.

الخلاصة
قدّمت نيسابور، بوصفها أحد أبرز المراكز العلمية في العالم الإسلامي خلال العصور الوسطى، إسهاماتٍ جليلة في تاريخ الفكر الإسلامي من خلال نخبة العلماء الذين أنجبتهم. وكان من بين هؤلاء الأعلام المتميزين الذين نشأوا في نيسابور إسماعيل الحيري، الذي صنّف مؤلفاتٍ في شتى مجالات العلوم الإسلامية. وتبرز على وجه الخصوص مصنفاته التي ألّفها في حقل التفسير وعلوم القرآن؛ إذ اعتمدت عليها شخصيات بارزة في تاريخ التفسير واتخذتها مصادر لها. ورغم ذلك، يلاحظ أن الحيري لم ينل الاهتمام الذي يستحقه في دراسات التفسير المعاصرة، ولا سيما في بلادنا، حيث

لم يحظَ هو ومؤلفاته بالتعريف الكافي. تتناول هذه الدراسة في المقام الأول شخصية إسماعيل الحيري وهويته العلمية؛ حيث جرى فحص وتقييم الروايات المتضاربة الواردة في المصادر بشأن ترجمة حياته بمنظور نقدي بالاعتماد على منهج تحليل الوثائق. وفي هذا السياق، أُعيد النظر في الروايات المتعلقة بكنيته، وتاريخ ولادته ووفاته، والفترة التي كُفّ فيها بصره، وخُلُص البحث إلى بعض الترجيحات والنتائج المحددة. وعقب ذلك، تم تقصي آثاره ومؤلفاته من خلال الجمع بين إفادات المؤلف نفسه والمصنفات المنسوبة إليه في المصادر؛ فتبيّن أنه ألّف في فنون مختلفة من العلوم الإسلامية، غير أن ثلاثة مؤلفات منها فقط هي التي وصلت إلى يومنا هذا. وقد أُخضعت هذه المؤلفات الثلاثة التي ثبت وصولها لتحليل المضمون من حيث محتواها، ومكانتها في الأدبيات، ومناهجها، وأساليب تأليفها، ثم قُوِّمت النتائج المستخلصة منها تقويماً مقارناً. وفي ضوء ذلك، بُيّنت الخصائص الفارقة لتلك المصنفات سعياً لإبراز حصيلة الحيري ورصيده المعرفي في مجالي التفسير وعلوم القرآن. وقد تبيّن أن الحيري، مع اعتماده على التراث العلمي السابق في هذه المؤلفات، قد طوّره من حيث المحتوى والشمولية والمنهجية؛ وأتى بابتكارات وإضافات جديدة في الأسلوب والترتيب، كما كان سبّاقاً إلى بعض التطبيقات التي ظهرت لأول مرة في تاريخ التفسير، مثل إفراده تفسيراً مستقلاً للبسملة في فواتح السور. وتهدف هذه الدراسة إلى جلاء بعض الإشكالات والمعلومات المتضاربة حول حياة الحيري، وإبراز شخصيته العلمية، وتحديد السمات المميزة لمصنفاته، وبالتالي تقديم إسهام متواضع في دراسات تاريخ التفسير.

الكلمات المفتاحية: التفسير، نيسابور، الحيري، الكفاية، وجوه القرآن، أسباب النزول.

Giriş

Hicrî IV. (X.) asrın başlarından itibaren İslâm dünyasında, büyük imparatorlukların çözülmesi ve yerel hanedanların güç kazanmasıyla birlikte siyasî otorite çok merkezli bir yapıya dönüşmüştü. Bu dönemde İslâm dünyasının merkezinde siyasî istikrarsızlık hâkimdi. Nitekim Abbâsî hilâfeti Bağdat'taki varlığını sürdürse de fiilî iktidar Şiî Büveyhîlerin elindeydi. Diğer taraftan Mısır merkezli Fâtımîler, Kuzey Afrika'nın yanı sıra Suriye ve daha sonra Hicaz üzerindeki nüfuzlarını genişleterek Sünnîlere karşı hem siyasî hem de mezhebî bakımdan önemli bir rakip hâline gelmişlerdi.[1]

Buna karşılık aynı dönemde İslâm dünyasının doğusunda, özellikle Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde Karahanlılar, Sâmânîler ve Gazneliler gibi Sünnî hânedanlar hüküm sürmekteydi ve görece daha istikrarlı bir siyasî yapı hâkimdi.[2] Bu durum, söz konusu bölgelerde ilmî ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine elverişli bir zemin hazırlıyordu. İslâm dünyasının merkezinde yaşanan siyasî istikrarsızlıklar ve Sünnî çevrelerin maruz kaldığı baskılar çok sayıda âlimin Mâverâünnehir ve Horasan'a göç etmesine yol açmış; böylece bu bölgeler Sünnî ilim geleneğin yeniden güç kazandığı önemli merkezler hâline gelmişti. Özellikle Tâhirîler döneminden itibaren Horasan'ın merkezi konumuna yükselen Nîşâbur, zamanla seçkin Sünnî âlimlerin toplandığı; kelâm, fıkıh, hadis ve tefsir başta olmak üzere İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında önemli isimlerin yetiştiği başlıca ilim havzalarından biri hâline gelmişti.[3]

Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993), Ebû't-Tayyib es-Suʿlûkî (ö. 404/1013), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), İbn Fûrek (ö. 406/1015), İbn Habîb en-Nîsâbûrî (ö. 406/1016) ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) gibi Nîşâbur'un önde gelen âlimlerinden ilim tahsil eden İsmail el-Hîrî (ö. 430-431/1039-1040) de bu şehrin yetiştirdiği önemli müfessirlerden biridir. Hîrî, İslâmî ilimlerin farklı alanlarında tahsil görmüş ve eserler kaleme almış olmakla birlikte, özellikle tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında temayüz etmiştir. Nitekim bu alandaki eserlerine, Nevevî (ö. 676/1277), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler tarafından atıfta bulunulmuştur.[4]

---

1 Şiîler bu dönemde en geniş sınırlarına ulaşıp en güçlü devirlerini yaşadıkları için, hicrî IV-V. asır aralığı literatürde "Şiî yüzyılı" olarak geçmektedir. Bu dönemde Şiîlerin genel siyasî durumu ile Horasan'a yönelik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mohammad Syifa Amin Widigdo, "Nīshāpūrī Scholars in the Formation of Sunnī Scholarship in the Eleventh Century", *Al-Jāmiʿah: Journal of Islamic Studies* 55/2 (2017), 434-438.

2 Osman Çetin, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/178; Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/237.

3 Nîşâbur'da yetişen veya ilmî faaliyetlerini burada sürdüren önde gelen Sünnî âlimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 362-416; Widigdo, "Nīshāpūrī Scholars in the Formation of Sunnī Scholarship in the Eleventh Century", 442-457.

4 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994), 151; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr vd. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 4/591, 602, 627, 638; Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru

Bununla birlikte Hîrî'nin, günümüz araştırmalarında hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek güçtür. Nitekim ülkemizde Hîrî'yi doğrudan konu edinen yalnızca iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kapsamı gereği sınırlı bilgiler sunan bir ansiklopedi maddesidir.[5] İkincisi ise bir yüksek lisans tezi olup müellifin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine ilişkin ayrıntılı bir inceleme sunmamakta; kaynaklarda yer alan çelişkili rivayetleri ise değerlendirme veya tercih yapmaksızın aktarmakla yetinmektedir. Örneğin söz konusu çalışmada herhangi bir tahlil yapılmadan Hîrî'nin Ebû Abdullah ve Ebû Abdurrahman olmak üzere iki farklı künyeyle anıldığı belirtilmekte; güçlü bir delil ortaya konulmadan Hîrî'nin doğuştan veya hayatının erken dönemlerinde görme yetisini kaybettiği ileri sürülmekte; benzer şekilde herhangi bir tahlil veya tercih yapılmaksızın doğum ve vefat tarihine ilişkin çelişkili rivayetler sadece nakledilmektedir.[6]

Ayrıca söz konusu çalışmada Hîrî'nin ilmî kişiliğine ilişkin değerlendirmelerin de sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim müellifin kıraat, fıkıh ve tarih alanlarındaki ilmî birikimi üzerinde durulmamış; itikadî kimliği bağlamında yalnızca Eş'arî olduğu belirtilmiş, buna karşılık bazı kelâmî meselelerde Ehl-i hadîsin görüşlerini benimsediğine değinilmemiştir. Eserlerine ilişkin değerlendirmelerde de benzer eksiklikler görülmektedir. Örneğin, *el-Kifâye fi't-tefsîr*'de sûrelerin başında yer alan mukaddime mahiyetindeki sistematik bilgilerin varlığına, müellifin âyetleri tefsir ederken esbâb-ı nüzûl, kıssa ve siyer rivayetlerine verdiği öneme, kelâmî meseleleri geniş bir perspektifle ele alan yaklaşımı ile tasavvufî rivayetleri aktarırken âyetlerin zâhirî anlamını esas alan tefsir anlayışına dikkat çekilmemiştir.

Arapça literatürde ülkemizdeki çalışmalara nazaran daha fazla araştırma bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu çalışmalarda da yukarıda bahsedilen ve tarafımızca tespit edilen bulguların yer almadığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu araştırmaların bir kısmı Hîrî'nin itikadî görüşleri[7], fıkhî tercihleri[8] veya kıraat anlayışı[9] gibi belirli konulara odaklanmakta ve müellifin tefsir yöntemini bütüncül bir yaklaşımla ele alan genel değerlendirmeler sunmamaktadır. Diğer bir kısmı ise[10] ya müfessirin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmamakta ya da *el-Kifâye fi't-tefsîr*'i tahkik eden araştırmacıların ulaştığı bulguları büyük ölçüde tekrar etmektedir. Bu sebeple Hîrî'nin kimliği ve ilmî şahsiyetine dair rivayetleri bütüncül bir şekilde ele alan, bu rivayetler arasındaki çelişkileri değerlendiren, eserlerini kapsamlı biçimde tanıtan ve özellikle *el-Kifâye fi't-Tefsîr*'in ayırt edici özelliklerini ortaya koyan bir araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957), 2/81; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1995), 1/174, 205; 3/50; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 3/17; Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dımaşk - Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1982), 41.

5 İbrahim Görener, "Hîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/124.

6 Hüseyin Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 15, 17, 26.

7 Dîna bint Muhyiddin Abdülhamid Muhammed - Ahmed b. Sâlih b. Hasen ez-Zahrânî, "el-Ârâü'l-'iʿtikâdiyye li-İsmâîl ed-darîr min hilâli kitâbihi el-kifâye fi't-tefsîr: mesâil-i halki'l-Kurʾân: el-fark beyne't-tilâve ve'l-metluv, el-harf ve's-savt: ʿard ve nakd", *Mecelletü'l-Kalem* 43 (2024), 208-238.

8 Hind Adnân Ganî - Ömer Alî Muhammed, "Menhecü ebî Abdirrahmân İsmâîl ed-darîr en-nîsâbûrî fî tefsîri âyâti'l-ahkâm fi tefsîrihi el-kifâye fi't-tefsîr: dirâse tahlîliyye", *Islamic Sciences Journal* 13/4 (2022), 283-306.

9 Sa'd b. Mübârek ed-Dûserî, "Usûlü tevcîhi'l-kırâât inde'l-Hîrî fî tefsîrih", *Mecelletü Câmi'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 25/53 (Mart 2022), 23-78.

10 Arapça literatürde İsmail el-Hîrî hakkında hazırlanmış çeşitli tezler mevcut olmakla birlikte, başta el-Manzûme olmak üzere taranan veri tabanları ve dijital kütüphaneler üzerinden bu çalışmaların tam metinlerine erişilememiş, yalnızca bibliyografik kayıtları tespit edilebilmiştir. Söz konusu çalışmalar için bk. Faysal b Abdülazîz el-Muhâyita, *İstinbâtâtü'l-Hîrî ed-darîr fi kitâbi'l-kifâye fi't-tefsîr: cem'an ve dirâseten* (Riyad: Câmi'atü'l-Melik Su'ûd, Doktora Tezi, 2023); Muhammed Sâdık Naîm, *Menhecü'l-imâm İsmâil b. Ahmed ed-darîr fi kitâbihi el-kifâye fi't-tefsîr: dirâse tahlîliyye* (Bağdat: el-Câmi'atü'l-'Irâkıyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü 'Ulûmi'l-Kur'ân, Doktora Tezi, 2022).

Bu çalışma öncelikle Nîşâbur tefsir çevresinin[11] önemli simalarından İsmail el-Hîrî'nin kimliğini, ilmî şahsiyetini ve tefsir anlayışını genel hatlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda klasik ve modern döneme ait biyografi, tabakât, bibliyografya ve tarih kaynakları doküman analizi yöntemiyle incelenecek; farklı kaynaklarda yer alan bilgiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek müellifin hayatı ve ilmî kişiliğine ilişkin tespitlerde bulunulacaktır. Ardından kaynaklarda Hîrî'ye nispet edilen ve bizzat kendisinin telif ettiğini belirttiği eserler tespit edilerek bunların günümüze ulaşıp ulaşmadığı belirlenecektir. Günümüze ulaşan eserler ise içerik analizi yöntemiyle muhteva, yöntem ve tertip özellikleri bakımından incelenecek; aynı alanda kaleme alınmış eserlerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmek suretiyle literatürdeki konumu ve ayırt edici özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İsmail el-Hîrî'nin Kimliği ve İlmî Kişiliği

Biyografi ve tarih kaynakları incelendiğinde, İsmail el-Hîrî'ye dair aktarılan bilgilerin sınırlı olduğu ve bu durumun, müfessirin hayatı ve ilmî şahsiyetinin ayrıntılı biçimde ortaya konulmasını güçleştirdiği başta ifade edilmelidir. Tam adı İsmail b. Ahmed b. Abdullah ed-Darîr el-Hîrî en-Nîsâbûrî olan müfessirin künyesi kaynakların çoğunda Ebû Abdurrahmân olarak[12] birkaç kaynakta ise Ebû Abdullah olarak kaydedilmektedir.[13] Ancak Ebû Abdullah künyesinin doğru olmadığı, bilakis bir nüsha tashifi sonucunda bu şekilde kaydedildiği veya Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin bir vehmi olduğu[14] ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657)[15] ile İsmail Paşa (ö. 1920)'nın da bu hatayı ondan naklettikleri söylenmiştir.[16]

---

[11] Bu adlandırma hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 23-46.

[12] Ebû Saʿd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Semʿânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dârü'l-Cinân-Dâru'l-Fikr, 1998), 2/298; Abdurrahman b. Ali Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992), 15/274; Takiyyüddîn İbnü's-Salâh Osman b. Abdurrahman Ebu Amr, *Tabakâtü'l-fukahâʾi'ş-şâfiʿiyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1992), 1/422; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şibrâvî (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2006), 13/203; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynhim Muhammed Azb (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1993), 388; Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah es-Sûdûnî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân (San'a: Merkezü'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkîki't-Türâs ve't-Terceme, 2011), 2/359; Takiyyüddîn İbn Kâdî Şühbe Ebû Bekir b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*, thk. Abdü'l-Alîm Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 1/206; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 35; Adil Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn: min sadri'l-İslâm hattâ el-'asri'l-hâdır* (Beyrut: Müessesetü Nüvayhiz es-Sekâfiyye li't-Teʾlîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1988), 1/87.

[13] Mustafa b. Abdullah el-Kostantinî el-Osmanî (Hacı Halife) Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: İRCİCA, 2010), 1/310; İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ʿârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Maʿârif, 1951), 1/210; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Ekmelüddin İhsanoğlu vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2021), 6/73; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/411.

[14] Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Muʿcemu'l-üdebâ ev irşâdu'l-erîb İlâ maʿrifeti'l-edîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 2/193; Mu'cem'in 1993 yılında İhsan Abbâs tahkikiyle yapılan baskısında Ebû Abdullah künyesi yerine Ebû Abdurrahman künyesi tercih edilmiştir. Muhakkik bu tercihinin gerekçelerini ilgili yerde ifade etmiştir. bk. Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ irşâdu'l-erîb ilâ maʿrifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/646.

[15] Kâtip Çelebi Hîrî'nin Ebû Abdurrahman künyesinden de haberdardır; zira ona el-Kifâye fi's-Siyer adlı eseri nispet ederken bu künyeyi kullanmaktadır. O, kaynakların çoğunda geçen Ebû Abdurrahman künyesi ile Hamevî'de geçen Ebû Abdullah künyesi arasında kesin bir tercihte bulunamadığı için her ikisine de yer vermiş olabilir. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2021, 6/74.

[16] Eserin muhakkikinin bu tespiti için bk. Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr el-Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, thk. Ali b. Ğazi b. Nema' et-Tiveycirî - Abdullah b. Avvâz el-Leveyhak el-Mutîrî vd. (Riyâd: Merkezü't-Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2019), 14.

Hîrî'nin eserlerinin yazma nüshalarında Ebû Abdullah künyesine rastlanmaması bu künyenin bir hata ya da vehim sonucu ortaya çıkmış olduğu görüşünü destekler niteliktedir. Örneğin Hîrî'nin *el-Kifâye fi't-tefsîr* adlı eserinin Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasının zahriyesinde müstensih tefsirin müellifinden bahsederken "Bu, efendimiz ve mevlamız, âlemin üstadı, büyük âlim, muhaddis, müfessir, doğu ve batı arasında şöhreti yayılmış olan Ebû [Abdu]rrahmân İsmail b. Ahmed ed-Darîr en-Nîsâbûrî'nin tefsiridir" demektedir.[17] Yine diğer bir yazma nüshanın ferağ kaydında eser müellife nispet edilirken kendisinden Ebû Abdurrahman denilerek bahsedilmektedir.[18]

Ayrıca müellifin günümüze ulaşan eserlerinde metin içlerinde künyesinin Ebû Abdurrahmân olduğu açıkça belirtilmektedir. Örneğin *el-Kifâye fi't-tefsîr* adlı tefsirde, müellifin talebesi ve aynı zamanda *el-Kifâye*'nin râvîsi olan Ahmed b. Muhammed ez-Zencevî/ez-Zencânî (ö. 500/1107'den sonra), hocasından yaptığı bütün nakillerde onun künyesini Ebû Abdurrahmân olarak vermektedir.[19] Benzer şekilde, müellifin günümüze ulaşan diğer eseri *Vücûhu'l-Kur'ân*'da da aynı künye kullanılmaktadır.[20] İsmail el-Hîrî'ye dair bilgi ihtiva eden en erken kaynak olma özelliğini taşıyan ve Hîrî'nin talebesi Hatîb el-Bağdâdî tarafından kaleme alınan *Târîhû Bağdâd*'ta da müellif yalnızca Ebû Abdurrahmân künyesiyle anılmakta, Ebû Abdullah şeklinde bir kullanım yer almamaktadır.[21] Gerek talebelerinin rivayetleri gerekse müellifin eserleri ile erken dönem biyografik kaynakların büyük çoğunluğunda yer alan kayıtlar birlikte değerlendirildiğinde, Hîrî'nin künyesinin Ebû Abdurrahmân olduğu söylenebilir.

Ebû Abdurrahman İsmail b. Ahmed kaynaklarda "en-Nîsâbûrî, el-Hîrî" nisbeleri ve "*ed-darîr*" lakabı ile anılmaktadır.[22] Nîsâbûrî nisbesi müfessirin Orta Çağ'da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisi olan Nîşâbûr'a aidiyetini göstermektedir. Hîrî'nin birkaç kaynakla sınırlı olmakla birlikte el-Medînî nisbesiyle anıldığına da rastlanmaktadır.[23] İlk bakışta bu nisbe, Medine ile bir irtibatı akla getirse de Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) açıklamaları bunun farklı bir kullanım olduğunu ortaya koymaktadır. Sem'ânî, el-Medînî nisbesinin yalnızca Medine'ye mensup kimseler için kullanılmadığını; Merv, Buhara, Semerkand, Isfahan, Nîşâbur ve Nesef gibi şehirlerden olan âlimler için de bu nisbenin kullanıldığını belirtir. Sem'ânî ayrıca Hz. Peygamber'in şehrine mensup olanların çoğunlukla el-Medenî şeklindeki farklı bir nisbe ile anıldığını da ifade eder.[24] Dolayısıyla Hîrî için kullanılan el-Medînî nisbesi, onun Medineli olduğuna değil, Nîşâbur'a mensubiyetine işaret etmektedir.

Müellifin Hîrî nisbesi, Nîşâbur'un tanınmış mahallelerinden biri olan Hîre'ye nispetinden ileri gelmektedir.[25] Kaynaklarda Hîre, Nîşâbur'un en seçkin mahallelerinden biri olarak tasvir edilmekte; zenginlerin, önde gelen âlimlerin ve idareci sınıfın yaşadığı, camileri,

---

17 Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr el-Hîrî, *el-Kifâye fi't-tefsîr* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00146), 1a.

18 Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr el-Hîrî, *el-Kifâye fi't-tefsîr* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00145), 327b.

19 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 2/276, 382.

20 Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed en-Nîsâbûrî ed-Darîr el-Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Fâtıma Yusuf el-Hıyemî (Dımeşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 15.

21 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu medîneti's-selâm)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 7/317.

22 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/317; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/274; Ebû İshak Takiyyüddîn İbrahim b. Muhammed b. el-Ezher es-Sarîfînî, *el-Müntehab min kitabi's-siyâk li-târîhi Nîsâbûr*, thk. Halid Haydar (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 136; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/203; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 35.

23 Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerefeddin Yaltkaya - Rıfat Bilge (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1941), 1/89.; Ali Şevvâh İshak, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1983), 3/179.

24 Semʿânî, *el-Ensâb*, 5/235.

25 Yâkût el-Hamevî, İsmâil el-Hîrî'nin biyografisine yer verirken Hîre'nin Nîşâbur'un mahallelerinden biri olduğunu belirtmekte, ardından da kendi döneminde bu mahallenin harap durumda bulunduğunu ifade etmektedir. Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ irşâdu'l-erîb ilâ maʿrifeti'l-edîb*, 2/646.

medreseleri, çarşı ve pazarları ile geniş bir kabristanı bünyesinde barındıran önemli bir yerleşim merkezi olarak tanıtılmaktadır. [26]

Müfessirin *darîr* lakabı ise onun âmâ olduğunu göstermektedir. Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) onun için "kendisine âmâ arız olmuştu" demekte,[27] Safedî (ö. 764/1363) ise meşhur Müslüman âmâların biyografilerine dair yazdığı *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân* adlı eserinde onun biyografisine de yer vermektedir.[28] Kaynaklarda Hîrî'nin hayatının hangi döneminde görme yetisini kaybettiğine dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, müfessirin hayatının erken dönemlerinde görme yetisini kaybetmiş olabileceği dile getirilmiş[29] hatta doğuştan âmâ olduğu da ileri sürülmüştür.[30] Ancak her iki iddia için de herhangi bir kaynak gösterilmediği gibi bunları destekleyecek güçlü gerekçeler de ortaya konulmamıştır.

Kanaatimizce Hîrî, doğuştan ya da hayatının erken dönemlerinde değil, hayatının ilerleyen dönemlerinde görme yetisini kaybetmiştir. Bu değerlendirmeyi destekleyen birtakım veriler bulunmaktadır. Nitekim müfessir, *el-Kifâye*'de bir âyetin tefsiri sırasında Kâdılkudât Ebü'l-Hasan el-Cürcânî'nin (ö. 392/1001) bir eserinde *gördüm* diyerek onun bir yorumunu nakletmektedir.[31] Aynı şekilde Hîrî, tefsirinde hocası Ebû'l-Abbas el-Enmâtî'nin bir rivayeti kendilerine imlâ ile tahdis (rivayet) ettiğini söylemektedir.[32] İmlâ ise "bir kimsenin çevresindekilere ezberinden veya kitaptan bir şey yazdırması" demektir.[33] Müellifin bu ifadeleri onun okuma ve yazma faaliyetinde bulunabildiğini dolayısıyla doğuştan kör olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî, Hîrî'nin hac maksadıyla çıktığı yolculuk sırasında h. 423 yılında Bağdâd'a uğradığını, beraberinde bir deve yükü kadar kitap bulunduğunu ve bunlar arasında *Sahîh-i Buhârî*'nin de yer aldığını nakletmektedir. O, Hîrî'nin Buhârî metninin tamamını iki gece üç gün içinde kendilerine okuttuğunu da söylemektedir.[34] 423 yılında Hîrî'nin yaklaşık altmış iki yaşında olduğu, Hatîb el-Bağdâdî'nin onu tanıtırken kör olduğuna dair herhangi bir kayda yer vermediği ve Hîrî'nin *Sahîh-i Buhârî*'yi iki gece üç gün gibi yoğun bir program dâhilinde onlara okutmuş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu tarihte görme yetisini henüz kaybetmemiş olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde Hîrî'nin doğuştan ya da hayatının erken dönemlerinde değil, hayatının ilerleyen dönemlerinde görme yetisini kaybettiği söylenebilir.[35]

Hîrî'nin doğum yılı konusunda kaynaklar arasında tam bir ittifak bulunmamaktadır. Hamevî müellifin doğum tarihini hicrî 311 olarak kaydederken İsnevî hicrî 331 tarihini vermektedir.[36] Buna karşılık, bu iki eser dışındaki kaynakların tamamı onun hicrî 361 yılında

---

[26] Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972), 13.; Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, 127.

[27] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, 1/412.

[28] Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2007), 95.

[29] Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri*, 17.

[30] Bu iddia Hîrî'nin Vücûh eserini tahkik eden Fâtıma Yusuf el-Hıyemî'ye aittir. Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 15.

[31] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 3/370.

[32] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/368.

[33] Abdullah Aydınlı, "İmlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/225.

[34] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/318.

[35] Bir kimsenin darîr lakabıyla anılması için doğuştan kör olması ya da hayatının erken bir döneminde görme yetisini kaybetmiş olması gerekmemektedir. Zira darîr lakabıyla anılan Muhammed b. Şâzân ed-Darîr en-Nîsâbûrî'nin seksen yaşından sonra görme yetisini kaybettiği bilinmektedir. Bu bilgi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî, *Telhîsu târîh-i Nîsâbûr*, thk. Bihmen Kerîmî (Tahran: Mektebetü İbn Sînâ, 1339), 56.

[36] Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ irşâdu'l-erîb ilâ maʿrifeti'l-edîb*, 2/646; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*, thk. Abdullah el-Cübûrî (Bağdat: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1970), 2/150.

doğduğunu belirtmektedir.[37] Bu bilginin en önemli dayanağını, Hîrî'nin talebesi Hatîb el-Bağdâdî'nin hocasından bizzat naklettiği şu rivayet oluşturmaktadır: "İsmail el-Hîrî'ye doğumu hakkında soruldu. O da ben işitirken 'Üç yüz altmış bir yılının Receb ayında doğdum' dedi."[38]

Hatîb el-Bağdâdî'nin bu bilgiyi doğrudan Hîrî'den rivayet etmesi, hicrî 361 tarihini diğer rivayetlere göre daha güçlü kılmaktadır. Bu kanaati destekleyen bir diğer husus da Hîrî'nin hocaları arasında en erken vefat eden kişinin 375/985 yılında vefat eden Ebû'l-Hüseyin Ahmed el-Bahîrî olması ve bundan daha önce vefat etmiş herhangi bir hocasının tespit edilememesidir. Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Hîrî'nin 361/972 yılının Receb ayında doğduğu yönündeki rivayetin diğer rivayetlere göre daha isabetli olduğu sonucuna varılabilir.

Hîrî'nin çocukluk yılları ve ilk eğitim sürecine ilişkin kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almamaktadır. Bununla birlikte, yaşadığı dönemde Nîşâbur'un İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezlerinden biri olduğu, çok sayıda âlim yetiştirdiği ve düzenli eğitim faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Aynı dönemde ilim tahsiline yönelen kimselerin küçük yaşlardan itibaren küttâblarda ve medreselerde eğitim görmeleri, ayrıca dönemin önde gelen âlimlerinin meclislerine devam etmeleri yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilmî gelenek, Hîre başta olmak üzere Nîşâbur'un genelinde gözlemlenmektedir. [39]

İsmail el-Hîrî'nin eseri *el-Kifâye*'deki bazı karineler onun da erken yaşlarda ilim tahsil etmeye başladığına işaret etmektedir. Nitekim müellif, hicrî 375 yılında vefat eden Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî'den rivayette bulunmaktadır. [40] Hocasının vefatı sırasında Hîrî on dört yaşlarındadır. Benzer şekilde hicrî 376 yılında vefat eden Muhammed b. Ahmed el-Hîrî ise müellifin hocaları arasında zikredilmektedir. [41] Adı geçen hocası vefat ettiğinde Hîrî on beş yaşlarındadır. Dolayısıyla Hîrî'nin on dört-on beş yaşlarında tahsilini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

İsmâil el-Hîrî'nin vefat tarihi hakkında kaynaklarda birbirine yakın iki farklı rivayet yer almaktadır. Bunlardan birine göre Hîrî, hicrî 430 yılından kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Bu bilgi, müellifin talebesi Mesud b. Nâsır es-Siczî'ye dayandırılarak Hatîb el-Bağdâdî ile Abdülğâfir el-Fârisî tarafından nakledilmektedir.[42] Aynı rivayet daha sonraki dönemde Hamevî (ö. 626/1229), Safedî (ö. 764/1363) ve Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) tarafından da tekrar edilmiştir.[43]

Diğer rivayete göre ise Hîrî, hicrî 430 yılında vefat etmiştir. Bu tarih, ilk defa İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) tarafından zikredilmiştir. O, önce Hatîb el-Bağdâdî'den naklen Hîrî'nin 430 yılından kısa bir süre sonra vefat ettiğini belirtmekte, ardından Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn'a dayanarak vefat tarihini hicrî 430 yılı olarak vermektedir. [44] Daha sonraki dönemde Zehebî

---

37 Kimi kaynaklarda müfessirin doğum yılına dair sarih bir kayıt bulunmasa da h. 430 senesinde vefat ettiği ve yaklaşık 69-70 yıl ömür sürdüğü aktarılmaktadır. Bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, ilgili müelliflerin Hîrî'nin doğum tarihi noktasında h. 361 yılını benimsedikleri anlaşılmaktadır. Örnek için bk. Ebû'l-Fidâ İsmaîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1997), 15/679; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/203; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/310.

38 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/318.

39 Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, 249-255; Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, 349-350, 353-358; Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (Nisan 2010), 13-19.

40 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/234.

41 Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî Ebû Nasr İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esma ve'l-kunâ ve'l-ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990), 3/43.

42 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/318; Sarîfînî, *el-Müntehab min kitabi's-siyâk li-târîhi Nîsâbûr*, 137.

43 Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ irşâdu'l-erîb ilâ maʿrifeti'l-edîb*, 2/646; Safedî, *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-ʿumyân*, 95; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdurrahman Muhammed el-Hilû (Kahire: Hecer li't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1993), 4/265.

44 İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâʾi'ş-şâfiʿiyye*, 1/423.

(ö. 748/1348), İbn Kâdı Şühbe (ö. 851/1448), Süyûtî (ö. 911/1505), Dâvûdî (ö. 945/1539), Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ve Hayreddin Ziriklî (ö. 1976) gibi müellifler de bu rivayeti benimsemiş ve Hîrî'nin hicrî 430 yılında vefat ettiğini kaydetmişlerdir.[45]

Bu konuda her iki rivayete birlikte yer veren kaynaklar da bulunmaktadır. Nitekim İsnevî (ö. 772/1370), hem "430" hem de "430'dan biraz sonra" görüşlerini birlikte aktarmaktadır.[46] İbn Kesîr (ö. 774/1373) de *Tabakâtü'ş-şâfi'iyyîn*'de aynı şekilde iki rivayeti de nakleder. Bununla birlikte İbn Kesîr'in, "430'dan biraz sonra" rivayetini tercih ettiği düşünülmektedir. Çünkü o, *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinde Hîrî'nin biyografisini "[431] senesinde vefat etmiş önde gelen insanlar" başlığı altında zikretmektedir.[47] Bu verilerden hareketle Hîrî'nin vefat tarihi h. 430 sonları ile h. 431 başları olarak tespit edilebilir.

Hîrî'nin vefat yeri konusunda kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri onun Nîşâbur'da,[48] diğeri ise Tüster'de vefat ettiğini bildirmektedir. Tüster rivayeti yalnızca İbnü's-Salâh tarafından zikredilmektedir. İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn'dan naklen Hîrî'nin Nîşâbur'da vefat ettiğini kaydetmeden önce, Hatîb el-Bağdâdî'ye nispetle şu ifadeyi aktarmaktadır: "Mes'ûd b. Nâsır es-Siczî bana onun 430 yılından sonra Tüster'de vefat ettiğini haber verdi."[49]

Bu rivayetin, Arapça metindeki "biraz sonra" anlamına gelen *bi-yesîr* (بيسير) kelimesinin *bi-Tüster* (بتستر) şeklinde okunmasından doğan bir hatadan kaynaklandığı düşünülmektedir.[50] Nitekim İbnü's-Salâh'ın atıfta bulunduğu Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdât* adlı eserinde aynı rivayet, "Mes'ûd b. Nâsır es-Siczî bana onun 430 yılından biraz sonra vefat ettiğini haber verdi" şeklinde yer almakta ve Tüster'e dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[51] Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın naklindeki farklılığın istinsah veya okuma sırasında meydana gelen bir hatadan kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple Hîrî'nin Nîşâbur'da vefat ettiği yönündeki rivayetin tercih edilmesi daha isabetlidir.

Bazı biyografi müellifleri Hîrî'yi müfessir, muhaddis, kârî, fakih ve vâiz olarak tanıtmaktadır.[52] Bazıları ise Hîrî'nin ilmî şahsiyetini doğrudan niteleyen vasıfları zikretmek yerine, Kur'an, kıraat, tefsir, hadis ve vaaz alanlarında eserler telif ettiğini kaydederek ilmî faaliyet gösterdiği sahalara işaret etmektedir.[53] Bu doğrultuda günümüze ulaşan ve neşredilmiş

---

45 Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-islâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 29/151.; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Zekeriyyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1998), 3/197-198; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/204; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*, 1/206; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 35; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Umeyr (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1994), 1/104; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 1/310; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Beyrut: Dârü'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/309.

46 İsnevî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*, 2/150.

47 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/679.

48 Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebî Bekr İbn Nukta, *et-Takyîd li-marifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 203; Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 15.

49 İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâʾi'ş-şâfiʿiyye*, 1/423. İbnü's-Salâh'ın cümlesinin aslı şöyledir: وحَدثني مَسْعُود بن نَاصِر السجْزي أَنه مَاتَ بعد سنة ثَلَاثِينَ وَأَرْبع مئَة بتستر

50 Görener, "Hîrî", 18/124.

51 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/318. Bağdâdî'nin ifadelerinin Arapça aslı şöyledir: وحدثني مسعود بن ناصر السجزي أنه مات بعد سنة ثلاثين وأربع مِئَة بيسير

52 Sarîfînî, *el-Müntehab min kitabi's-siyâk li-târîhi Nîsâbûr*, 136; Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân*, 1/95; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Mustafa Türkî (Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâs, 2000), 9/552; Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn: min sadri'l-İslâm hattâ el-'asri'l-hâdır*, 1/87.

53 Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 1990), 2/262; Abdulhayy b. Ahmed el-Akrî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaût (Şam-Beyrut: Darü İbn Kesîr, 1986), 5/150; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 35; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/203.

olan *el-Kifâye fi't-tefsir, Vücûhü'l-Kur'ân* ile *Esmâu men nezele fihimu'l-Kurʾân* adlı eserleri, Hîrî'nin tefsir sahasındaki ilmî birikimini ve bu alandaki yetkinliğini ortaya koymaktadır.

Hîrî'nin hadis ilmindeki birikimi de çeşitli karinelerden anlaşılmaktadır. Nitekim hocaları arasında zikredilen isimlerin önemli bir kısmı hadis sahasında temayüz etmiş muhaddislerdir. Bunlar arasında İbn Huzeyme'nin torunu Ebû Tâhir Muhammed b. Fazl (ö. 387/997), Ebû Nuaym el-İsferâyînî (ö. 400/1010), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) sayılabilir.[54] Bu âlimlerin ortak özelliği, âlî isnatlara sahip olmaları ya da hadis literatüründe hâfız gibi unvanlarla anılan önde gelen muhaddisler arasında yer almalarıdır. Hîrî'nin ilmî şahsiyetinin hadis temelli şekillenmesinde söz konusu isimlerin önemli katkılarının olduğu söylenebilir.

Hîrî'nin küçük yaşlardan itibaren hadis meclislerine devam ettiğine dair veriler bu ilme erken dönemlerden itibaren yoğun ilgi gösterdiğine işaret etmektedir. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin, Hîrî'den *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamını Ebû Abdullah el-Firebrî→ Ebû'l-Heysem el-Küşmîhenî tarikiyle yalnızca üç oturumda rivayet ettiğini kaydetmesi ve Bağdat'ta bulunduğu kısa süre içerisinde çeşitli muhaddislerden hadis naklettiğini belirtmesi, onun hadis ilmiyle olan güçlü irtibatını ortaya koyan diğer karinelerdir.[55]

Hîrî, *Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde, bu eseri telif etmeden önce kaleme aldığı bazı eserlerini de zikretmektedir. Bunlar arasında *Tezkiratü'l-vukûf*, *İlelü kırââti's-sebʿa*, *İlelü kırâati Ebî ʿAmr* ve *İlelü kırâati ʿÂsım* yer almaktadır.[56] Her ne kadar bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmese de isimlerinden hareketle kıraat ilmine dair telifler oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Hîrî'nin *el-Kifâye* adlı tefsirinde kıraat vecihlerine, kıraat ihtilaflarına ve bunların gerekçelerine geniş ölçüde yer vermesi, kıraat ilminin onun ilmî şahsiyetinde önemli bir yerde durduğunu ve bu alanda derin bir birikime sahip olduğunu göstermektedir.[57]

Hîrî, *el-Kifâye* adlı tefsirinde fıkhî meselelere geniş ölçüde yer vermektedir. Bu meseleleri ele alırken çoğunlukla Şâfiî mezhebinin görüşlerini tercih etmekte ve mezhebin delillerini ayrıntılı biçimde aktarmaktadır.[58] Bu durum Hîrî'nin Şâfiî mezhebini benimsediğini göstermektedir. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Tâceddîn es-Sübkî (ö. 771/1370), ve İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) gibi Şâfiî tabakat müelliflerinin biyografik eserlerinde Hîrî'ye yer vermeleri de bu kanaati desteklemektedir. Ayrıca müellif, telif ettiği eserler arasında *Kitâbü'l-ferîza ve's-sünne* adlı bir eserini de zikretmektedir. Her ne kadar bu eser günümüze ulaşmamış olsa da fıkıh alanında müstakil bir eser kaleme almış olması da bu sahadaki ilmî birikimine işaret etmektedir.

Kaynaklarda Hîrî'nin vasıfları arasında vâizlik de zikredilmektedir. Bu durum Hîrî'nin irşad ve vaaz faaliyetlerinde bulunduğunu ve ilmî çevrelerde bu yönüyle de tanındığı göstermektedir. Bu tespiti destekleyen hususlardan biri, müellifin telif ettiği eserler arasında *Müsellesü'l-vâizîn* adlı bir eserini de zikretmesidir. Her ne kadar bu eser günümüze ulaşmamış olsa da onun vaaz ve irşad faaliyetlerine özel bir ilgi duyduğunu göstermektedir. Ayrıca *el-Kifâye* adlı tefsirinde hikmetli sözlere, kıssa ve menkıbelere de yer vermesi, yer yer ahlâkî ve irşadî değerlendirmelerde bulunması Hîrî'nin ilmî şahsiyetinin vaaz ve irşad yönünü yansıtan önemli karineler arasında değerlendirilebilir.[59]

---

54 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/318; Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 13/203; İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-şâfiʿiyyîn*, 388; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 36.

55 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/319.

56 Adı geçen eserler ve Hîrî'nin telif ettiğini söylediği diğer eserler için bk. Yûnus Fehd Ali el-Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-* (Bağdat: Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye, İttihâdu'l-Müerrihîne'l-Arab, Maʿhedu't-Târîhi'l-Arabî ve't-Türâsi'l-İlmî li'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 29-30.

57 Hîrî'nin kıraat vecihlerine ve kıraat ihtilaflarına dair açıklamalarından bazı örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/23, 107-108, 133, 296, 457; 2/26, 59, 65.

58 Bu çerçevedeki bazı örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/252-253, 261-263; 3/101-102; 9/355-357.

59 el-Kifâye'de yer alan ilgili örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/30-31, 337-341; 3/403; 5/360-361.

Hîrî'nin kelâmî meselelerde benimsediği yaklaşım, büyük ölçüde Eşʿarî düşünceyle örtüşmektedir. Nitekim *el-Kifâye*'de rü'yetullah, mürtekib-i kebîre, halku efʿâli'l-ibâd ve halku'l-Kur'ân[60] gibi birçok kelâmî meselede Eşʿarî görüşlerini tercih etmekte; Muʿtezile, Kerrâmiyye ve Şîa gibi fırkalara yönelttiği eleştirilerde Eşʿarî bakış açısını esas almakta ve birçok yerde Eşʿarî âlimlerin görüşlerine dayanarak değerlendirmelerde bulunmaktadır.[61] Bu hususlar, onun kelâm anlayışının büyük ölçüde Eşʿarî çizgide şekillendiğine işaret etmektedir. Hîrî'nin bu ekolü benimsemesinde, Eşʿarîliğin önde gelen temsilcileri arasında yer alan Ebû Ali Zâhir es-Serahsî (ö. 389/999) ile İbn Fûrek (ö. 406/1015) gibi âlimlerden ders almasının yanı sıra, yaşadığı dönemde Nîşâbur'da Eşʿarîliğin giderek güç kazanan bir ilmî gelenek hâline gelmesinin de etkili olduğu söylenebilir.[62]

Bununla birlikte Hîrî, bütün kelâmî meselelerde Eşʿarî görüşleri benimsememektedir. Nitekim imanın tanımı, imanda istisna ve imanın artıp eksilmesi gibi bazı meselelerde Ehl-i hadîs/Selefiyye'nin görüşünü açıkça savunmakta ve bu görüşün isabetli olduğunu ifade etmektedir.[63] Hîrî'nin bu meselelerde Ehl-i hadîs'in görüşünü benimsemesinde, hadis çevreleriyle kurduğu yakın ilmî ilişkinin ve hadis merkezli eğitim sürecinin etkisinin olduğu söylenebilir.

2. İsmail el-Hîrî'nin Eserleri

Hîrî'nin kimliğine ve ilmî kişiliğine ilişkin konularda olduğu gibi eserleri konusunda da ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Kaynakların çoğu müellifin eserlerini açıkça zikretmemektedir. Bazısı herhangi bir eser adı vermeksizin yalnızca "pek çok eserin müellifidir" şeklindeki genel bir ifadeyle yetinmekte;[64] bazısı ise Hîrî'nin eserlerinin tefsir, Kur'ân ilimleri, kıraat, hadis, vaaz ve tezkir sahalarına ait olduğunu belirtmektedir.[65] Diğer bazısı ise yalnızca tek bir eserinin adını kaydetmekle yetinmekte ve bunun dışında başka eserlerinin de bulunduğunu ifade etmektedir.[66]

Hîrî'nin eserlerini açıkça zikreden kaynaklar, çoğunlukla *el-Kifâye*[67] adlı tefsiri ile esbâb-ı nüzûle dair *Esmâu men Nezele fihimu'l-Kur'ân*[68] adlı eserini kaydetmekle yetinmektedir. Bununla birlikte Hîrî'nin telif faaliyetinin bu iki eserle sınırlı olmadığı, bizzat kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde bu eserin kaleme aldığı altıncı kitap olduğunu belirtmekte ve daha önce telif ettiği beş eserini

---

60 Hîrî'nin halku'l-Kur'ân meselesine yaklaşımını konu edinen müstakil bir çalışma için bk. Muhammed - Zahrânî, "el-Ârâü'l-'iʿtikâdiyye li-İsmâîl ed-darîr min hilâli kitâbihi el-kifâye fi't-tefsîr: mesâil-i halki'l-Kurʾân: el-fark beyne't-tilâve ve'l-metluv, el-harf ve's-savt: ʿard ve nakd", 208.

61 Hîrî'nin yukarıda sırasıyla zikredilen kelâmî meselelere dair görüşleri ve bunları temellendirme biçimi için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 2/292-294, 484-488; 3/10-12, 28-29, 79; 2/316-317, 457; 3/374, 416.

62 İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî gibi Eşʿarî kelâmının önde gelen temsilcilerinin Horasan'daki Sünnî çevreler üzerindeki etkisine ilişkin tespitler için bk. Edip Yılmaz, "Eş'arîler'in Mu'tezile Kelâmı Karşısında Farklılaşan Tutumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2025), 129-133.

63 Hîrî'nin iman meselesine ilişkin görüşleri için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/37; 3/10-18, 20-24.

64 Şemseddin Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Abdurrahman el-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 4/322.

65 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/203; Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 36; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/105; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 5/150; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/262; Safedî, *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-ʿumyân*, 1/95; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 9/52.

66 Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye'l-kübrâ*, 4/265; Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî, *Tavzîhu'l-müştebih fi zabtı esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhim*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/495; Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn: min sadri'l-İslâm hattâ el-'asri'l-hâdır*, 1/87.

67 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2021, 6/73.; İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyyîn*, 388.; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*, 1/310.; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/309.

68 Suyûtî el-İtkân'ın kaynakları arasında bu eseri de zikretmiştir. Suyûtî, *el-İtkân fi ʿulûmi'l-Kur'ân*, 1/35.; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2021, 1/419.

sırasıyla şu şekilde zikretmektedir: *Kitâbü'l-vukûf*, *ʿUnvânü't-tefsîr*, *Müsellesü'l-vâizîn*, *Kitâbü't-tenzîl* ve *meʿânî esmâʾi'r-Rabbi Sübhânehû*.[69]

Benzer şekilde *Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde de bu kitabın kaleme aldığı on beşinci eser olduğunu ifade etmekte, ardından daha önce telif ettiği eserleri sıralamaktadır. Bu listeye göre Hîrî'nin daha önce kaleme aldığı eserler şunlardır: *ʿUnvânü't-tefsîr*, *Tezkiretü'l-vukûf*, *Müsellesü'l-vâizîn*, *Kitâbü't-tenzîl*, *Kitâbü'l-evcüh*, *Kitâbü'l-furûk fi şevâzzi'l-hurûf*, *Târîhu'l-müerrih*, *Kitâbü meʿânî esmâillâhi teâlâ*, *Kitâbü'l-ferîza ve's-sünne*, *İlelü ʿadedi'l-ây*, *tafsîlü mezhebi'l-Kur'ân fi ʿadedi'l-ây*, *İlelü kırââti's-sebʿa*, *İlelü kırâati Ebî ʿAmr* ve *İlelü kırâati ʿÂsım*.[70]

Bu eserler arasında yer alan *ʿUnvânü't-tefsîr* adının aslında *ʿUyûnu't-tefsîr* olması muhtemeldir. Nitekim Beyhakî (ö. 458/1066), Allah'ın isim ve sıfatlarını izah ettiği *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eserinde, *el-Kayyûm* isminin tefsiri bağlamında İsmâil ed-Darîr'in *ʿUyûnu't-tefsîr* adlı eserinde gördüğünü söylediği bir yorumu nakletmektedir.[71] *ʿUnvânü't-tefsîr* adlı eserin *el-Kifâye fi't-tefsîr* ile aynı eser olduğu da iddia edilmiştir.[72] Fakat Beyhakî'nin bu bağlamda Hîrî'den aktardığı sözler *el-Kifâye* adlı tefsirde yapılan taramalarda bulunamamıştır.[73] Bu durum, Hîrî'nin *el-Kifâye* dışında *ʿUyûnu't-tefsîr* adında müstakil bir tefsiri daha olabileceğini düşündürmektedir.

Kâtip Çelebi, Hîrî'ye *el-Kifâye fi's-siyer* adlı bir eser nispet etmektedir.[74] Bu kaydın, Hîrî'ye ait günümüze ulaşmamış müstakil bir esere işaret etmesi ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte, Kâtip Çelebi'nin *el-Kifâye fi't-tefsîr* adındaki "tefsir/التفسير " kelimesini sehven "siyer/السير" şeklinde okuması veya kaydetmesi sonucunda bu isimlendirmeyi yapmış olması veyahut da müstensihin hatası neticesinde ortaya çıkmış olması da mümkündür.[75] Nitekim Hîrî'nin eserlerini kaydeden diğer biyografi ve bibliyografya kaynaklarında *el-Kifâye fi's-siyer* adına rastlanmaması, ikinci ihtimali destekleyen bir karinedir.

Hîrî'nin bizzat zikrettiği ve kaynaklarda kendisine atfedilen eserler birlikte değerlendirildiğinde; müellifin tefsir, Kur'an ilimleri, kıraat, vaaz, fıkıh ve tarih alanlarında telifte bulunduğu görülmektedir. Bu tablo, tabakât yazarlarının çizdiği çerçeveyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Her ne kadar bu kaynaklarda Hîrî'nin hadis sahasında da eserleri olduğu ifade edilse de bu alana ait müstakil bir çalışması tespit edilememiştir.

Hîrî'nin telif ettiğini belirttiği ve kaynaklarda kendisine nispet edilen eserler arasında günümüze ulaştığı bilinen yalnızca üç eser bulunmaktadır. Bunlar, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân* ve *el-Kifâye fi't-tefsîr*'dir. Günümüze ulaşan bu eserlerin ilgili literatürdeki yerini göstermek, ayrıca müellifin tefsirciliğini ve telif anlayışını ortaya koyabilmek amacıyla burada ana hatlarıyla tanıtılması faydalı olacaktır.

---

69 Fazlurrahmân Abdülalîm el-Afgânî, *Kitâbu vücûhi'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-* (Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Kısmu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ eş-Şer'iyye, Fer'u Kitâb ve's-Sünne, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 52.

70 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 29-30.

71 Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Cidde: Mektebetü Suvâdî, 1993), 1/131.

72 Bu görüş, Hîrî'nin Vücûh adlı eserini tahkik eden Fâtıma Yûsuf el-Hıyemî'ye aittir. Ancak muhakkik, bu değerlendirmesini destekleyecek herhangi bir delil veya gerekçe ortaya koymaksızın yalnızca şu ifadeyle yetinmektedir: "Görünüşe göre müellifin ʿUnvânü't-Tefsîr adını verdiği kitabı, başka bir adla el-Kifâye fi't-Tefsîr olarak tanınmaktaydı." Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 15.

73 Beyhakî'nin Hîrî'ye dayanarak aktardığı bu görüş Hîrî'nin Vücûhu'l-Kur'ani'l-Kerim adlı eserinde de mevcuttur. Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 259.

74 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1941, 2/1498.

75 Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri*, 29.

2.1. Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm

Müellif, eserinin kaleme alınış gerekçesini açıkça zikretmemektedir. Ancak mukaddimedeki beyanları, eserini daha fazla kelimenin anlamını ortaya koymak amacıyla yazdığını göstermektedir. Nitekim Hîrî mukaddimede bu alanda ilk eseri Abdullah b. Abbas'ın verdiğini ardından Mukâtil b. Süleyman ve Kelbî'nin geldiğini belirtmekte ancak bu eserlerin 214 kelimeyle sınırlı kaldığını söylemektedir. Kendi çalışmasında ise 540 kelimeye ulaştığını vurgulamaktadır.[76] Müellifin bu sözleri eserin daha fazla Kur'an kelimesini kapsama hedefiyle yazıldığına işaret etmektedir.

Klasik dönemde yazılan vücûh ve nezâir eserleri incelendiğinde Hîrî'nin bu konuda hedefine ulaştığı söylenebilir. Nitekim Mukâtil b. Süleyman'ın eserinde 185, Yahyâ b. Sellâm'da 115, Ebû Mansûr Abdülmelik es-Seâlibî'de 151[77], Dâmegânî'de 531 ve İbnü'l-Cevzî'de 324 kelime yer alırken; İsmail el-Hîrî'nin eseri 588[78] kelime içermektedir. Bu durum, Hîrî'nin eserinin kapsam bakımından daha geniş bir kelime haznesine sahip olduğunu göstermektedir.[79]

Müellif, eserin mukaddimesinde kitabını alfabetik düzene göre tertip ettiğini belirtmekte ve bu tercihini, eserden yararlanacak kimselerin aradıkları kelimelere daha kolay ulaşmalarını ve metni daha rahat ezberleyebilmelerini sağlama amacıyla gerekçelendirmektedir.[80] Bununla birlikte, eserde benimsenen alfabetik tertip klasik sözlüklerdeki düzenle tamamen örtüşmemektedir. Zira kelimeler, lügatlerde olduğu gibi köklerine ircâ edilerek değil, mevcut şekillerinin ilk harfi esas alınarak sıralanmaktadır. Bu yönüyle Hîrî, alfabetik bir tasnif benimsemekle birlikte klasik sözlük tertibinden ayrılan kendine özgü bir yöntem takip etmektedir.

Eserin sistematiği incelendiğinde, müellifin alfabedeki her harf için ayrı bir "kitap" oluşturduğu görülmektedir. Her kitabın başında ilgili harfle başlayan kelimeleri topluca sıralamakta, ardından bunların her birini müstakil bir "bâb" altında ele almaktadır. Bu bâblarda önce kelimenin Kur'an'daki kullanım yerlerini zikretmekte, daha sonra ise farklı anlam vecihlerini açıklamaktadır.

Eserin takip ettiği yöntemi somutlaştırmak amacıyla "zâ" harfi örnek olarak ele alınabilir. Müellif önce "Kitâbu'z-zâ" başlığını açmakta, bu bölümün altı bâbdan oluştuğunu belirttikten sonra sırasıyla *zulm*, *zan*, *zuhûr*, *zulümât*, *zıll* ve *zalle* kelimelerine yer vermektedir. Ardından "Bâbu'z-zulm" başlığı altında bu kelimenin Kur'an'da on farklı vecihle kullanıldığını ifade ederek bunları; "zarar, noksan, şirk dışındaki günah, bir şeyi yerli yerine koymamak,

---

76 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 23.

77 Seâlibî'ye atfedilerek neşredilen el-Eşbâh ve'n-nezâir isimli eserin ona ait olmadığı, aksine Nüzhetü'l-aʿyüni'n-nevâzır fî ʿilmi'l-vücûh ve'n-nezâir'in kısmen tasarrufta bulunulmuş bir muhtasarı mahiyetinde olduğu tespit edilmiştir. Konuya ilişkin muhakkikin ayrıntılı değerlendirme için bk. Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Razî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 50-51.

78 Muhakkik Fâtıma Yusuf'un bu tespiti için bk. Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 18. Hîrî, eserinin giriş kısmında toplam 540 kelimeye yer verdiğini belirtse de muhakkiklerden Fâtıma Yûsuf metinde 588 kelime bulunduğunu, Afgânî ise bu sayının 560'ı aştığını ifade etmektedir. Afgânî, söz konusu sayısal farkın yanı sıra bazı âyetlerin ilgili vecihlere delil teşkil etmediğine dikkat çekerek müellifin eseri telif ettikten sonra tashih etmemiş olabileceğini ileri sürer. Muhakkike göre bir diğer ihtimal ise Hîrî'nin eseri talebelerine imlâ yoluyla yazdırmış olması ve mevcut metnin mukabele görmemiş bir talebe nüshası olarak günümüze intikal etmesidir. Bu değerlendirme için bk. el-Afgânî, Kitâbu Vücûhi'l-Kur'ân: Dirâse ve Tahkîk, s. 43.

79 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 18.

80 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 23.

şirk, hırsızlık, inkâr, yalanlama, aşırılık, küfür ve insanlara haksızlık etmek" şeklinde açıklamaktadır. Daha sonra her bir vechi, Kur'an'dan seçilen âyetlerle temellendirmektedir. Örneğin birinci vecih olan zarar anlamı için Bakara sûresi 35 ve 51. ile En'âm sûresi 52. âyetlerin ilgili kısımlarını delil olarak göstermektedir.[81]

Vücûh ve nezâir literatüründe kelimelerin alfabetik bir düzen içerisinde ele alınmasının ilk örneği Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)'de görülmektedir.[82] Bununla birlikte, bu yöntemin Hîrî tarafından daha sistematik ve istifadeyi kolaylaştıran bir yapıya kavuşturulduğu söylenmiştir.[83] Ayrıca Hîrî'nin benimsediği tertip tarzının, kendisinden sonraki bazı vücûh ve nezâir müelliflerinin eserlerinde de devam ettirildiği görülmektedir. Bunun dikkat çekici örneklerinden biri İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *Nüzhetü'l-'aʿyuni'n-nevâzır fî ʿilmi'l-vücûh ve'n-nezâir* adlı eseridir. Nitekim İbnü'l-Cevzî Hîrî'nin yöntemini uygulayarak harfleri "kitap" başlıkları altında tasnif etmekte, her kitabın kaç bâbdan oluştuğunu belirtmekte, ardından her kelimeyi müstakil bir bâb içerisinde ele alarak farklı anlam vecihlerini açıklamaktadır.[84]

Hîrî'nin söz konusu eserinin dikkat çeken yönlerinden biri de yalnızca isim ve fiillerin anlam vecihlerini ele almakla yetinmeyip edatların Kur'an'daki farklı kullanım ve anlamlarına da yer vermesidir. Nitekim müellif, "ilâ, in, en, illâ, iz, ebâ, immâ, ennâ, ev, hattâ" gibi birçok edatın Kur'an'daki anlam ve kullanım özelliklerini örnekleriyle birlikte izah etmektedir.[85]

2.2. Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân

Müellif, eserinin mukaddimesinde sahih bir tefsire, Kur'an'ın nüzûl bağlamını ve âyetlerin kimler hakkında nazil olduğunu bilerek ulaşılabileceğini bunun da seleften nakledilen rivayetlerle mümkün olacağını vurgulamaktadır. Bu sebeple nüzûle dair rivayetleri yalnızca İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerle sınırlı tutarak bir araya getirmeyi hedeflediğini ifade etmektedir. Ayrıca kendisinden önce bu alanda çeşitli eserlerin kaleme alındığını, ancak mevcut malzemeyi okuyucunun eserden daha kolay istifade edebilmesini sağlamak ve ezberi kolaylaştıran düzenli bir yapı ortaya koymak amacıyla önceki müelliflerden farklı bir sistematik çerçevesinde yeniden tertip ettiğini belirtmektedir.[86]

Dört ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde, herhangi bir söz veya davranışı sebebiyle hakkında âyet nazil olan kimseler ele alınmaktadır. Hîrî'nin bu bölümü sûre tertibine göre değil, şahıs isimlerini esas alarak alfabetik biçimde düzenlediği görülmektedir. Ebû Bekir es-Sıddîk ile başlayıp Yâsir Ebû Ammâr ile sona eren bu bölümde toplam 367 kişiye yer verilmektedir. Müellif, her bir isim için önce hayatına dair kısa bilgiler aktarmakta, ardından onun hakkında nazil olan âyet veya âyetleri zikretmektedir.[87]

---

81 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 221-222.

82 M. Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/142.

83 Bu eserin vücûh ve nezâir geleneğindeki yeri ve literatüre getirdiği yeniliklerin yanı sıra Mukâtil b. Süleyman ile Ebû Hilâl el-Askerî'nin eserleriyle karşılaştırmalı bir tahlili için bk. Muhammed Ali İbrahim el-Acîze, "el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne Mukâtil bin Süleyman ve Ebû Hilal el-Askerî ve el-Hiri en-Nîsâbûrî: Dirâse ve Muvâzene fi'l-Elfâzi'l-Muhtâra", *Külliyetü'l-Lügati'l-'Arabiyye bi'l-Menûfiyye* 2/35 (2020), 1838.

84 Eser, Hîrî'nin takip ettiği tertibe uygun olarak "Kitâbu'l-Elif" başlığıyla başlamaktadır. İbnü'l-Cevzî, bu bölümün elli altı bâbdan oluştuğunu belirttikten sonra her bir kelimeyi müstakil bir bâb altında ele almakta ve ilgili kelimenin Kur'an'daki farklı anlam vecihlerini burada açıklamaktadır, bk. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzır fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, 85.

85 Bu bağlamdaki örnekler için bk. Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 31; 33-34; 41-42; 53; 56; 109.

86 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 28-29.

87 Örnek olarak bk. Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 30; 71; 76; 86.

Eserin ikinci bölümü "Bir Grup Hakkında Nazil Olan Âyetler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yirmi dört farklı âyet bulunmakta ve âyetlerin kapsamına dahil olan kişiler tek tek zikredilmektedir. Bu bölümün daha net anlaşılması için müellifin birinci maddesi örnek olarak zikredilebilir. Hîrî burada "*İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için aynıdır; iman etmezler*"[88] âyetini zikretmekte, ardından bu âyetin Kâ'b b. el-Eşref, Huyey b. Ahtab, Cüdey b. Ahtab, Ebû Yâsir b. Ahtab, Süb'a b. Amr, Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir ve Mâlik b. Dayf gibi Yahudilerin ileri gelenleri hakkında indirildiğini söylemektedir.[89]

Eserin üçüncü bölümü, haklarında âyet nazil olan kabilelere ayrılmıştır. Bu bölümde alfabetik sıraya göre düzenlenmiş kırk sekiz kabile ismi yer almakta ve her biri için örnek olarak bir âyet zikredilmektedir. Örneğin müellif, listenin ilk sırasında yer alan Evs kabilesi hakkında "Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti..."[90] âyetinin nazil olduğunu belirtmektedir.[91] Hîrî bu bölümün sonunda Benî Hilâl b. Uveymir el-Eslemî adlı kabileye yer vermekte ve onlar hakkında Mâide sûresi 33. âyetin indirildiğini söylemektedir.[92]

Eserin dördüncü ve son bölümü, "Kur'an'da Adı Geçen ve Hz. Muhammed'in Ümmetinden Olmayan Kimselerin İsimleri" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yirmi üç âyet ele alınmakta; her bir âyet kapsamında adı geçen kişiler tek tek zikredilmektedir. Örneğin bölümün ilk maddesinde "O şehirde dokuz kişi vardı ki bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyor, hiçbir zaman ıslah tarafına yönelmiyorlardı"[93] âyetine yer verilmekte, ardından bu âyette kastedilen kişilerin Mısdaʿ b. Dehr, Kudâr b. Sâlif, Hedîm, Savâb, Rabbâd, Râb, Zaʿmî, Hedmî ve Zuʿayr b. Amr olduğu belirtilmektedir.[94]

Müellifin bu eseri, yalnızca esbâb-ı nüzûl literatürü içerisinde değil, aynı zamanda mübhemâtü'l-Kur'ân kapsamında da değerlendirilebilecek bir mahiyet arz etmektedir. Zira eserde, Kur'an'da isimleri açıkça zikredilmeyip dolaylı olarak işaret edilen şahısların kimlikleri de açıklanmaktadır. Örneğin Kehf sûresi 32. âyetteki "onlara, misal olarak şu iki adamı anlat" ifadesinde geçen şahısların isimlerinin söylenmesi; yine sûrenin 74. âyetinde Hızır'ın öldürdüğü çocuğun adının belirtilmesi; keza aynı sûrenin "doğrulttuğum duvar ise o şehirdeki iki yetim çocuğa aitti" âyetinde söz konusu iki yetimin adlarının verilmesi, Hîrî'nin esbâb-ı nüzûl vesilesiyle mübhemâtü'l-Kur'ân örneklerini de ele aldığını göstermektedir.[95]

Netice itibarıyla söz konusu eserin esbâb-ı nüzûl ve mübhemâtü'l-Kur'ân literatürü kapsamında değerlendirilebileceği, benimsediği yöntem ve muhtevasıyla kendine özgü bir karakter arz ettiği ifade edilebilir.

2.3. el-Kifâye fi't-tefsîr

Hîrî'nin en hacimli ve en meşhur eseri olan *el-Kifâye fi't-tefsîr*'in tahkikli neşri 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. Son cildi fihrist olmak üzere on cilt hâlinde yayımlanan eserin,

88 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/6.
89 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 187.
90 Âl-i İmrân 3/103
91 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 198.
92 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 207.
93 en-Neml 27/48
94 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 208.
95 Cübûrî, *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*, 211.

çağdaş tefsir araştırmalarında hak ettiği ilgiyi henüz görememesinin önemli sebeplerinden biri de diğer birçok klasik tefsire kıyasla oldukça geç bir tarihte neşredilmiş olmasıdır.

el-Kifâye, Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar Kur'an'ın tamamını ihtiva eden tam bir tefsirdir. Bununla birlikte tahkikte esas alınan nüshalarda müellifin mukaddimesi, besmele tefsirinin bir kısmı ile Bakara sûresinin 26–43. âyetleri arasındaki on sekiz âyetin tefsiri bulunmadığından, tahkikli neşirde de bu bölümler yer almamaktadır.[96]

Tefsirin mukaddime kısmı günümüze ulaşmadığından, Hîrî'nin benimsediği yönteme ilişkin kendi kaleminden yapılmış açıklamalar mevcut değildir. Bu nedenle müellifin yöntemi ve tefsir malzemesini sunuş biçimi *el-Kifâye*'nin genelindeki uygulamalardan hareketle, tümevarımsal bir inceleme neticesinde tarafımızca tespit edilmiştir. Burada Hîrî'nin tefsirciliğine dair değerlendirmelerde bulunurken eserin muhtevasına ilişkin bilgiler de verilecektir.

Hîrî'nin tefsir metodunda dikkat çeken hususların başında, âyetlerin açıklamasına geçmeden önce sûreye ilişkin bazı temel bilgileri sistemli biçimde sunması gelmektedir. Her ne kadar bu bilgiler "mukaddime" veya benzeri bir başlık altında müstakil bir bölüm olarak verilmemiş olsa da her sûrenin başında benzer usulle tekrar edilmesi, bunların tefsirin giriş kısmını oluşturacak şekilde kurgulandığını göstermektedir. Nitekim müellif, bu bilgileri tamamladıktan sonra "kavluhû" ifadesiyle âyetlerin tefsirine başlamaktadır.

Müfessir, mukaddime mahiyetindeki bu bölümde sûrelerin nüzûl yeri, nüzûldeki ve Mushaf'taki sıraları ile âyet, kelime ve harf sayılarına dair ayrıntılı bilgiler vermektedir.[97] Ayrıca bir sûrenin birden fazla adı bulunması hâlinde bunları da zikretmeye özen göstermektedir.[98] Bunun yanında, sûrede nesh tartışmasına konu olan âyetler mevcutsa, bu hususa da çoğu zaman tefsire başlamadan önceki giriş kısmında işaret etmektedir.[99]

Hîrî'nin sûrelerin girişinde sürekli biçimde takip ettiği uygulamalardan biri de sûrenin muhtevasıyla irtibatlı gördüğü ilâhî isim ve sıfatlarla Allah Teâlâ'yı anmasıdır. Müellif, bu kısımlarda seciye dayalı, ahenkli ve edebî bir üslup benimsemekte; seçtiği ilâhî isimleri sûrenin temel mesajıyla ilişkilendirmektedir. Örneğin o, Rûm sûresinin tefsirine "*Bismi'l-meliki'l-ğafûr ellezî yüsîbü ale'l-fıtrati ve lâ yu'âkıbü ale'l-fikrati* (Fıtrat üzere olana mükâfat veren ve düşünceden dolayı cezalandırmayan, çok bağışlayıcı Hükümdar'ın adıyla)", Lokmân sûresine "*Bismi men rafe'a's-semâe bi-ğayri 'amed, ve enzele'r-rızka bi-ğayri 'aded, ve ğafera li'l-mü'minîne bi'l-meded* (Göğü direksiz yükselten, rızkı hesapsız indiren ve müminleri yardımıyla bağışlayan Allah'ın adıyla)" diyerek başlamaktadır.[100]

Hîrî'nin, tefsir tarihinde sûre başlarındaki besmeleleri müstakil şekilde yorumlayan ilk müfessir olduğu ifade edilmiştir.[101] Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142) de sûrelerin başındaki besmeleleri yorumlarken Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerini ilgili sûrenin temel konusu veya öne çıkan bir tema ile ilişkilendirmekte, besmeleyi kısa ve veciz ifadelerle kurgulamaktadır. Örneğin o Rûm sûresinin tefsirine *Bismi'llâhi'llezî yüferrihu'l-mü'minîne bi-nusratihî, er-Rahmâni'llezî yebsütu'r-rızka li-men yeşâü ve yakdiru bi-kudretihî, er-*

96 Hîrî, *el-Kifâye fi't-tefsîr* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00145), 6b.
97 Bu konudaki örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/346, 493; 2/156; 3/157, 278, 385; 4/41, 311; 9/5, 305, 313.
98 Örnek olarak bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 2/382; 3/5, 278; 8/153; 9/5, 230.
99 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 2/5; 8/96.
100 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 6/52, 88.
101 Muhammet Çol, "Sûre Başlarındaki Münferit Besmele Yorumlarının Tefsir Geleneğindeki Temelleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz", *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (Haziran 2025), 79.

Rahîmi'llezî yuhyi'l-'arda ba'de mevtihâ bi-âsâri rahmetihî (Müminleri yardımıyla sevindiren Allah'ın, dilediğine kudretiyle rızkı genişleten veya ölçülü veren Rahmân'ın ve rahmetinin eserleriyle yeryüzünü ölümünden sonra dirilten Rahîm'in adıyla)" diyerek başlamaktadır.[102]

Nesefî'nin besmele tefsirlerinde kullandığı lafızlar Hîrî'nin ifadeleriyle birebir örtüşmese de kalıp ve üslup bakımından belirgin bir benzerlik görülmektedir. Nitekim o da Hîrî gibi ilâhî isimleri sûrenin ana temasıyla irtibatlı biçimde kurgulamakta ve secili bir üslûp benimsemektedir. Bu durum Hîrî'nin geliştirdiği besmele yorum geleneğinin Nesefî tarafından da devam ettirildiğine işaret etmektedir.

Nesefî'den önce sûre başlarındaki besmeleleri müstakil olarak yorumlayan bir diğer müfessir Kuşeyrî'dir (ö. 465/1072). Bununla birlikte Kuşeyrî'nin besmele tefsirinde benimsediği yöntem ve üslûp, Hîrî ve Nesefî'nin yaklaşımından belirgin biçimde ayrılmaktadır. Kuşeyrî, besmele tefsirini sûrenin muhtevasına hazırlayıcı kısa bir giriş olarak değil, çeşitli ilmî değerlendirmelerini sunduğu müstakil bir yorum alanı olarak ele almaktadır. Bu çerçevede besmeleden hareketle yer yer kelâmî meselelere temas etmekte, tasavvufî kavram ve makamları açıklamakta, lügavî tahliller yapmakta,[103] zaman zaman da lafızların yazılış özelliklerinden hareketle işârî yorumlar geliştirmektedir.[104] Bütün bunları ise Hîrî ve Nesefî'de görülen secili ve veciz ifadeler yerine, açıklayıcı mahiyette uzun nesir cümleleriyle yapmaktadır. Bu sebeple Kuşeyrî'nin besmele tefsiri, Hîrî ve Nesefî'de görülen veciz besmele yorumlarından farklı, daha teorik ve kavramsal bir karakter taşımaktadır. Dolayısıyla Nesefî'nin sûre başlarındaki besmeleleri müstakil olarak yorumlama yöntemini Kuşeyrî'den esinlenerek benimsediğini söylemek güçtür. Yöntem ve üslûp bakımından Hîrî ile Nesefî arasında görülen yakınlık, bu uygulamanın Nesefî'ye Hîrî üzerinden intikal etmiş olabileceğini düşündürmektedir.[105]

Hîrî, sûrelerin girişinde fezâil rivayetlerine düzenli olarak yer vermemektedir. Ancak bazı sûrelerin başında, sûrenin tamamının veya belirli âyetlerinin faziletine dair rivayetler nakletmektedir. Bu uygulamaya örnek olarak, İhlâs sûresinin girişinde sûrenin faziletine dair on rivayeti bir arada zikretmesi gösterilebilir.[106]

Sûrelerin başında Mekkî-Medenî ile âyet sayılarına dair bilgilerin verilmesine ilk defa Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsirinde rastlandığı ancak onun bu bilgileri bütün sûrelerin başında sistemli biçimde sunmadığı; söz konusu bilgileri her sûrenin başında düzenli olarak zikreden ilk müfessirin Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) olduğu bilinmektedir.[107] Her iki müfessirin tefsir eserlerini kaynak olarak kullanan Hîrî'nin, bu uygulamayı onlardan devralarak sürdürdüğü söylenebilir. Bununla birlikte Hîrî'nin, sûrelerin farklı isimleri, müstakil besmele tefsiri, fezâil rivayetleri ve nesh tartışmaları gibi ilave bilgilere de yer vererek bu giriş kısmını seleflerine kıyasla daha kapsamlı bir hâle getirdiği görülmektedir.

---

[102] Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. (İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 2019), 12/7.

[103] Mehmet Kaya, "İşârî Tefsirlerde Âyetlere Dilbilimsel Yaklaşımlar: Letâifü'l-İşârât Örneği", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan 2026), 102, 106.

[104] Kuşeyrî'nin besmele yorumlarına örnek olarak bk. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, thk. Abdüllatîf Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 2000), 3/5, 23, 53, 107.

[105] Hazırlanmakta olan doktora tezimizde, Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr fi't-Tefsîr* adlı eserinde Hîrî'nin *el-Kifâye fi't-Tefsîr*'ini kaynak olarak kullandığı ortaya konulmuştur. Bu, Nesefî'nin besmele tefsirindeki yöntem ve üslubunu Hîrî'den devraldığı yönündeki tespitimizi desteklemektedir.

[106] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 9/550-554.

[107] Abdullah Aygün, "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 149.

Hîrî'nin tefsir yönteminin dikkat çeken özelliklerinden biri de âyetleri çoğu zaman belirli bir tarihî bağlam içerisinde yorumlamasıdır. Müellif, hemen her âyet veya âyet grubu için bir nüzûl sebebi, kıssa yahut tarihî rivayet naklederek bunlar etrafında bir bağlam inşa etmekte ve ilgili âyetleri bu çerçevede açıklamaktadır. Böylece âyetlerin anlamını tarihî arka planıyla birlikte ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu yaklaşımın tabiî bir sonucu olarak Hîrî, siyer, peygamberler tarihi ve kıssalara dair rivayetlerden yoğun biçimde istifade etmektedir. Hatta bazı yerlerde bu malzemenin hacmi o ölçüde artmaktadır ki okuyucu zaman zaman bir tefsir eserinden ziyade siyer veya tarih kitabı okuduğu izlenimine kapılabilmektedir.

Bu duruma örnek olarak Enfâl sûresindeki Bedir Savaşı'yla ilgili âyetlerin tefsiri gösterilebilir. Müellif, söz konusu âyetler bağlamında Bedir Savaşı'na Müslümanlar safında hangi kabilelerden kaç kişinin katıldığını, bunların Ensâr ve Muhâcirîn arasındaki dağılımını, Bedir'de öldürülen müşriklerin isimlerini ve her birinin hangi sahâbî tarafından öldürüldüğünü ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Bunun yanında esir alınan müşriklerin isimlerini, Hz. Peygamber'e tuzak kurmak amacıyla Dârünnedve'de toplanan müşriklerin kıssasını ve isimlerini, ayrıca savaş sırasında müşrik ordusuna erzak sağlayan önderlere dair rivayetleri de zikretmektedir.[108]

Bu bağlamda Bakara sûresi 281. âyetin tefsiri diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Hîrî, Hz. Peygamber'e nâzil olan son âyetin bu âyet olduğunu belirttikten sonra Hz. Peygamber'in doğumu, çocukluğu, gençliği, evlilikleri, çocukları, nübüvveti, hicreti, bazı ibadetlerin farz kılınışı ve katıldığı bazı savaşlar gibi önemli hadiselere yıl yıl kısaca değinmektedir.[109]

Hîrî âyetleri siyer ve tarih bilgisi doğrultusunda tefsir etmesinin yanı sıra âyetlerdeki umum veya cins ifade eden lafızları da çoğu zaman belirli şahıs veya gruplara tahsis ederek yorumlamaktadır. Örneğin "Ey insanlar!" şeklindeki genel hitapları bazı yerlerde "Ey Mekke halkı!" şeklinde tefsir etmektedir.[110] Benzer şekilde, "*İşte o şeytan ancak kendi dostlarıyla sizi korkutmaya çalışır*"[111] âyetinin tefsirinde "şeytan" lafzını doğrudan Nuaym b. Mes'ûd'a, "şeytanın dostları" ifadesini ise sadece Ebû Süfyân ve beraberindekilere hamletmektedir.[112]

Aynı şekilde, "*O hâlde Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme*"[113] âyetindeki "günahkâr"ı Velîd b. Muğîre, "nankör"ü ise Utbe b. Rebîa olarak açıklamaktadır.[114] Hîrî'nin bağlam oluşturarak ve umumi ifadeleri belirli kişi ve olaylara tahsis ederek tefsir etmesinde, *el-Kifâye*'de sıkça atıfta bulunduğu Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir yönteminin[115] etkili olduğu söylenebilir.[116]

el-Kifâye'nin belirgin vasıflarından biri de rivayet merkezli bir tefsir karakteri taşımasıdır. Nitekim Hîrî, âyetlerin izahında öncelikle Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden nakledi-

---

108 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 3/48-62; 3/81-83; 3/95-96.
109 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/316-321.
110 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/670; 3/302.
111 Âl-i İmrân 3/175.
112 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/471.
113 el-İnsân 76/24
114 Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 9/256.
115 Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir yönteminde siyer malzemesi ile nüzûl bağlamının işlevi ve âyetlerin tarihî bağlam içerisinde yorumlanmasına dayalı yaklaşımı hakkında detaylı bir değerlendirme için bk. Kazım Dönmez, "Tefsir, Siyerî Tefsir, Sebep ve Tevil İlişkisi (Mukâtil b. Süleyman Örneği)", *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 3/1 (30 Mart 2023), 56-58.
116 Hîrî'nin el-Kifâye'de yoğun bir şekilde Mukâtil b. Süleyman'a atıfta bulunduğu söylenebilir. Zira eserin fihristi aracılığıyla yaptığımız tespite göre müellif tefsirinde 700 kez Mukâtil'e atıfta bulunmuştur. Hîrî'nin Mukâtil'e atıfta bulunduğu yerler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 10/536.

len rivayetlere başvurmakta; bunun yanında tefsir, hadis ve dil alanlarında temayüz etmiş âlimlerin görüşlerine de geniş ölçüde yer vermektedir. Bu yönüyle eser, zengin tefsir mirasını bünyesinde toplayan kapsamlı bir rivayet mecmuası niteliği taşımaktadır.[117]

Hîrî, âyetlerin anlamını tespit ederken rivayetlerin yanı sıra dil ilimlerinden de geniş ölçüde yararlanmaktadır. Bu çerçevede özellikle sarf, lügat ve nahiv ilminin imkânlarına sıkça başvurmaktadır. Müellif, kelimelerin kökenleri ve sözlük anlamlarına ayrı bir önem vermekte; bu amaçla iştikak ve lügat açıklamalarının yanı sıra vücûh ve nezâir ile furûk literatüründen de istifade etmektedir.[118]

el-Kifâye'nin muhtevasında önemli bir yer tutan unsurlardan biri de kıraatlerdir. Nitekim müellif, eserinde kıraat farklılıklarını geniş ve sistematik bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca Hîrî, kıraatleri nakletmekle yetinmemekte; çoğu zaman bunların tevcihini yapmakta, farklı kıraat vecihlerinin âyetin anlamına etkisini açıklamakta ve bunları iʿrâb ile gramer açısından da değerlendirmektedir.[119]

Hîrî, eserinde kelâmî meselelere de kayda değer ölçüde yer vermekte; bazı konularda Ehl-i hadîs çizgisine yaklaşmakla birlikte, genel olarak Eşʿarî geleneğin görüşlerini esas almaktadır. Kelâmî problemleri çoğunlukla cedel üslubuyla soru-cevap şeklinde ele alan müellif, özellikle Muʿtezile, Kerrâmiyye, Şîa ve Cehmiyye gibi ekollerin görüşlerini aktararak bunlara yönelik eleştiri ve reddiyelerde bulunmaktadır. Bu tartışmalar sırasında Hîrî, zaman zaman âyetlerin doğrudan ifade ettiği anlamın ötesine geçerek tefsirden kelâma intikal etmekte ve kelâmî problemlere ilişkin daha kapsamlı ve ayrıntılı değerlendirmelere yer vermektedir.

Bu duruma örnek olarak Hîrî'nin rüʾyetullah meselesini ele aldığı Aʿrâf 7/143, Enʿâm 6/103, Kıyâme 75/23 ve Mutaffifîn 83/15. âyetlerinin tefsirleri zikredilebilir. Hîrî, bu âyetlerin yorumunda rüʾyetullahın mümkün olduğunu ve âhirette gerçekleşeceğini savunarak meseleyi Ehl-i sünnet lehine bir kelâmî müdafaa çerçevesinde ele almaktadır. Bu doğrultuda Hz. Peygamber, sahâbe ve selef âlimlerinden nakledilen rivayetlere başvurmakta; lügavî tahliller yapmakta, aklî istidlallerde bulunmakta ve Muʿtezile'ye çeşitli eleştiriler yöneltmektedir. Ayrıca Muʿtezile'nin konuya dair itirazlarını ve ileri sürdüğü delilleri de aktararak bunlara ayrıntılı cevaplar vermektedir.[120]

Benzer bir durum fıkhî meselelerin ele alınışında da görülmektedir. Nitekim Hîrî, âyetin fıkhî hükümlerle irtibatlı olduğu yerlerde konuyu ayrıntılı biçimde incelemekte; başta Şâfiî ve Hanefî mezhepleri olmak üzere farklı mezheplerin görüşlerini ve delillerini aktarmaktadır. Bu esnada zaman zaman âyetin doğrudan ifade ettiği anlamın ötesine geçerek tefsirden fıkha intikal etmekte ve ilgili mesele hakkında detaylı açıklamalara yer vermektedir. Örneğin Hîrî, oruç ibadetine ilişkin hükümlerin yer aldığı Bakara sûresinin 184–187. âyetlerinin tefsirinde, öncelikle dil ve rivayet ilimlerinin imkânlarından yararlanarak âyetlerin anlamını açıklamakta; ardından tefsirden fıkha intikal ederek ilgili meseleye dair ayrıntılı fıkhî bilgiler sunmaktadır. Bu çerçevede müfessir, hastalıklar hükümlerine göre on çeşittir diyerek hastalıkları çeşitli başlıklar altında tasnif etmekte ve her birine ilişkin fıkhî hükümleri serdetmektedir. Ayrıca oruç tutulamaması hâlinde verilmesi gereken fidyenin miktarı konusunda mez-

[117] Bazı örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/20-23; 2/306-307.
[118] Bu çerçevedeki örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/132, 148, 235, 248, 304, 433, 566; 2/23, 240.
[119] Bu çerçevedeki bazı örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 9/324, 330-333, 358-359, 372, 413.
[120] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 2/483-488, 292-294; 9/222-224, 342-344.

heplerin görüşlerini aktarmakta, orucun vücûb şartları, niyetin mahiyeti ve vakti ile orucu bozan hususlara dair de kapsamlı fıkhî değerlendirmelerde bulunmaktadır.[121]

Müfessirin kelâmî ve fıkhî meseleleri ele alırken zaman zaman tefsirin doğrudan sınırlarını aşarak konuları geniş bir perspektifte değerlendirmesi; siyer ve tarih malzemesinin yanı sıra dil ilimlerinden de yoğun biçimde istifade etmesi, *el-Kifâye*'nin yalnızca rivayet tefsiriyle sınırlı bir eser olmadığını göstermektedir. Aksine eser, farklı ilim dallarına ait zengin malzemeyi bünyesinde barındırması bakımından erken dönemde kaleme alınmış ansiklopedik mahiyetteki tefsirler arasında değerlendirilebilir.

Hîrî, te'vili fıkıh ve kelâm ilimleriyle sınırlı tutmamakta; bunlara ek olarak tasavvufî yorumlara da yer vermektedir. Bununla birlikte *el-Kifâye*'de yer alan tasavvufî yorumların, Hîrî tarafından geliştirilmiş te'viller olmayıp tasavvuf ricâline ait sözlerin veya onlara nispet edilen menkıbevî rivayetlerin aktarımından ibaret olduğu belirtilmelidir. Hîrî bu çerçevede Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859), Ebû Bekir el-Verrâk (ö. 280/893), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Sülemî (ö. 412/1021) gibi sûfî şahsiyetlerden nakillerde bulunmaktadır.[122]

Hîrî'nin naklettiği tasavvufî yorumların büyük ölçüde zühd ve ahlâk merkezli olduğu, âyetlerin zâhirî anlamını zorlamayan ve lafzî manayla irtibatını koruyan açıklamalar mahiyetinde bulunduğu özellikle ifade edilmelidir. Nitekim müellif, bâtınî veya aşırı te'vil niteliği taşıyan yorumlara yer vermemektedir. Bu durum Hîrî'nin tasavvufî açıklamaları tefsirin zâhirî çerçevesini aşan yorumlar olarak değil, bilakis onu destekleyen ve zenginleştiren tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Hîrî'nin bu hassasiyetini göstermek adına Yûnus sûresi 58. âyetin tefsirinde yer verdiği rivayetler örnek olarak zikredilebilir. Hîrî, söz konusu âyetteki "*De ki: Allah'ın lütfu ve rahmetiyle, işte bununla sevinsinler*" ifadesini açıklarken önce İbn Abbâs, Katâde, Dahhâk ve Mücâhid gibi selef âlimlerinden nakledilen sözleri aktarmakta, ardından tasavvuf ehline nispet edilen bazı açıklamalara yer vermektedir. Bu kapsamda Ebû Bekir el-Verrâk'ın "Allah'ın lütfu ihsandır, verdiği şeylerdir. Rahmeti ise belaları defetmesi ve kötülükleri gidermesidir", Sehl et-Tüsterî'nin "Allah'ın lütfu İslâm, rahmeti sünnettir" ve Zünnûn el-Mısrî'nin "Allah'ın lütfu cennete girmek, rahmeti ise cehennemden kurtulmaktır" şeklindeki yorumlarını nakletmektedir.[123] Bu ve diğer örnekler[124], Hîrî'nin lafzın zâhirî anlamını aşmayan ve tefsirin genel çerçevesiyle uyumlu açıklamaları, kabul edilebilir tasavvufî yorumlar olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Nîşâbur tefsir çevresinin önemli müfessirlerinden İsmail el-Hîrî'nin kimliği, ilmî şahsiyeti ve eserlerini klasik ve modern kaynaklar ışığında yeniden değerlendirerek müellif hakkında literatürde yer alan bazı belirsizlikleri açıklığa kavuşturmuştur. Öncelikle biyografi kaynaklarında yer alan çelişkili rivayetlerin mukayeseli olarak incelenmesi sonucunda Hîrî'nin künyesinin Ebû Abdullah değil Ebû Abdurrahman olduğu, doğuştan veya erken yaşlarda değil hayatının ilerleyen dönemlerinde görme yetisini kaybettiği ve 430 yılı sonları ile 431 yılı başlarında Nîşâbur'da vefat ettiği kanaatine ulaşılmıştır. Böylece önceki çalış-

[121] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/165-176.
[122] Bu ve diğer sûfî şahsiyetlerden yapılan nakillere örnek olarak bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 5/265; 7/137; 7/242; 9/330; 3/203; 6/101; 5/309; 3/376;
[123] Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 3/302-303.
[124] Bu çerçevedeki benzer örnekler için bk. Hîrî, *el-Kifâye fi't-Tefsîr*, 1/379-380; 5/361-363, 367-368; 9/400.

malarda değerlendirme yapılmaksızın nakledilen bazı rivayetler yeniden ele alınmış ve mevcut biyografik bilgiler tenkit süzgecinden geçirilmiştir.

Araştırmada, çoğunlukla müfessir kimliğiyle tanınan Hîrî'nin aynı zamanda muhaddis, fakih, mukrî ve vâiz olduğu tespit edilmiştir. Fıkhî meselelerde Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimseyen müellifin, kelâmî meselelerde genel olarak Eşʿarî çizgiyi esas almakla birlikte imanın mahiyeti, imanda istisna ve imanın artıp eksilmesi gibi bazı konularda Ehl-i hadîs'in görüşlerini tercih ettiği görülmektedir. Onun bu tercihinde, hadis çevreleriyle kurduğu yakın ilişkinin ve hadis merkezli eğitim sürecinin etkili olduğu söylenebilir.

Hîrî'ye nispet edilen eserler, biyografi ve bibliyografya kaynakları ile müellifin kendi beyanları birlikte değerlendirilerek yeniden incelenmiştir. Bu inceleme, onun telif faaliyetinin kaynaklarda zikredilen birkaç eserle sınırlı olmadığını; tefsir, Kur'ân ilimleri, kıraat, fıkıh, tarih ve vaaz gibi farklı sahalarda eser verdiğini ortaya koymuştur. Ayrıca bazı eser nispetlerinin katalog kayıtları veya istinsah hatalarından kaynaklandığı belirlenmiş; günümüze ulaştığı kesinleşen eserlerin *el-Kifâye fi't-tefsîr*, *Vücûhu'l-Kur'ân* ve *Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân* ile sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte müellifin telif ettiğini bizzat belirttiği diğer eserlerin yazma nüshalarına henüz ulaşılamamış olması, bu eserlerin günümüze intikal etmediğini kesin biçimde göstermemektedir. Yazma eser katalogları üzerinde yapılacak yeni araştırmalar neticesinde Hîrî'nin külliyatına dair yeni bulguların ortaya çıkması ihtimal dâhilindedir.

Müellifin günümüze ulaşan *Vücûhu'l-Kur'ân* ve *Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân* adlı eserleri, onun Kur'ân ilimlerinin farklı alanlarında sistematik telifler ortaya koyduğunu göstermektedir. İnceleme neticesinde *Vücûhu'l-Kur'ân*'ın kapsamı ve tertibi bakımından önceki vücûh ve nezâir literatürünü geliştirdiği; *Esmâu men nezele fihimu'l-Kur'ân*'ın ise esbâb-ı nüzûl rivayetlerini kendine özgü bir sistematik içinde yeniden tasnif ettiği, aynı zamanda mübhemâtü'l-Kur'ân literatürüne de katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bu bulgular, Hîrî'nin mevcut ilmî birikimi nakletmekle yetinen değil, ele aldığı alanlarda literatürü geliştirmeyi ve daha sistematik hâle getirmeyi amaçlayan bir telif anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

el-Kifâye fi't-Tefsîr, yalnızca rivayetleri derleyen bir eser olmayıp âyetleri öncelikle rivayet, dil ve bağlam ekseninde açıklayan; bunun yanında kelâm, fıkıh ve tasavvuf sahalarına ait zengin malzemeyi de bünyesine katan, hatta zaman zaman âyetlerin doğrudan anlam sınırlarını aşarak ilgili meseleleri müstakil başlıklar altında ayrıntılı biçimde ele alan çok yönlü bir tefsirdir. Bu özellikleri dikkate alındığında eserin ansiklopedik bir karakter taşıdığı söylenebilir.

Hîrî'nin siyer ve tarih rivayetlerinden yoğun biçimde yararlanması, umum ifade eden bazı lafızları belirli şahıs ve olaylara tahsis ederek yorumlaması, onun Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir yönteminden etkilendiğini göstermektedir. Benzer şekilde sûrelerin başında Kur'an ilimleri kapsamında genel bilgilere yer verme uygulamasını Ebü'l-Leys es-Semerkandî'den devralıp sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hîrî'nin, sûrelerin nüzûl ve Mushaf'taki sırası, sûre isimleri, sûrede neshin bulunup bulunmadığına dair tartışmalar, fezâil rivayetleri ve müstakil besmele tefsiri gibi unsurları da bu uygulamaya ekleyerek sûre başındaki giriş bilgilerini daha kapsamlı bir yapıya kavuşturduğu görülmektedir.

Tefsir tarihinde sûre başlarındaki besmeleleri müstakil ve sistematik biçimde yorumlayan ilk müfessirin Hîrî olduğu, bu yöntemin daha sonra Necmeddin en-Nesefî tarafından

da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Nesefî'den önce Hîrî dışında Kuşeyrî de besmeleleri müstakil olarak tefsir etmiş olmakla birlikte, Kuşeyrî ile Nesefî'nin besmele tefsirleri arasında yöntem ve üslup bakımından belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Buna karşılık Hîrî ile Nesefî'nin besmele tefsirleri arasında görülen yöntem ve üslup benzerlikleri, Nesefî'nin bu uygulamayı Kuşeyrî'den ziyade Hîrî'den devraldığına işaret etmektedir.

el-Kifâye fi't-Tefsîr'in özellikle kelâmî te'viller, mezhepler arası tartışmalar, kıraatler ve bunların tevcihleri bakımından zengin bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir. Bu konuların müstakil çalışmalarla ayrıntılı biçimde incelenmesi eserin tefsir tarihindeki yerinin daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Acîze, Muhammed Ali İbrahim. "el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne Mukâtil bin Süleyman ve Ebû Hilal el-Askerî ve el-Hiri en-Nîsâbûrî: Dirâse ve Muvâzene fi'l-Elfâzi'l-Muhtâra". *Külliyetü'l-Lügati'l-'Arabiyye bi'l-Menûfiyye* 2/35 (2020), 1799-2104.

Afgânî, Fazlurrahmân Abdülalîm. *Kitâbu vücûhi'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*. Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Kısmu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ eş-Şer'iyye, Fer'u Kitâb ve's-Sünne, Yüksek Lisans Tezi, 1984.

Aydınlı, Abdullah. "İmlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aygün, Abdullah. "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 147-192.

Aytep, Ahmet. *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ʿârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. İstanbul: Vekâletü'l-Maʿârif, 1951.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Esmâ ve's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. Cidde: Mektebetü Suvâdî, 1993.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.

Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972.

Cübûrî, Yûnus Fehd Ali. *Esmâu men nezele fihimü'l-Kur'ân -dirâse ve tahkîk-*. Bağdat: Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye, İttihâdu'l-Müerrihîne'l-Arab, Ma'hedu't-Târîhi'l-Arabî ve't-Türâsi'l-İlmî li'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çetin, Osman. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Çol, Muhammet. "Sûre Başlarındaki Münferit Besmele Yorumlarının Tefsir Geleneğindeki Temelleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (Haziran 2025), 73-98.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Umeyr. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1994.

Dönmez, Kazım. "Tefsir, Siyerî Tefsir, Sebep ve Tevil İlişkisi (Mukâtil b. Süleyman Örneği)". *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 3/1 (30 Mart 2023), 43-79.

Dûserî, Sa'd b. Mübârek. "Usûlü tevcîhi'l-kırâât inde'l-Hîrî fî tefsîrih". *Mecelletü Câmi'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 25/53 (Mart 2022), 23-78.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr vd. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000.

Ebû Nasr İbn Mâkûlâ, Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esma ve'l-kunâ ve'l-ensâb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Razî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Esnemez, Hüseyin. *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Ganî, Hind Adnân - Muhammed, Ömer Alî. "Menhecü ebî Abdirrahmân İsmâîl ed-darîr en-nîsâbûrî fî tefsîri âyâti'l-ahkâm fî tefsîrihi el-kifâye fi't-tefsîr: dirâse tahlîliyye". *Islamic Sciences Journal* 13/4 (2022), 283-306.

Görener, İbrahim. "Hîrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Gözütok, Şakir. "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (Nisan 2010), 33-64.

Ğazzî, Şemseddin Ebü'l-Meâlî Muhammed b Abdurrahman b. *Dîvânü'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Telhîsu târîh-i Nîsâbûr*. thk. Bihmen Kerîmî. Tahran: Mektebetü İbn Sînâ, 1339.

Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh. *Muʿcemu'l-üdebâ ev irşâdu'l-erîb İlâ maʿrifeti'l-edîb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh. *Muʿcemü'l-üdebâ irşâdu'l-erîb ilâ maʿrifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd (Târîhu medîneti's-selâm)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr. *el-Kifâye fi't-Tefsîr*. thk. Ali b. Ğazi b. Nema' et-Tiveycirî - Abdullah b. Avvâz el-Leveyhak el-Mutîrî vd. Riyâd: Merkezü't-Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2019.

Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr. *el-Kifâye fi't-tefsîr*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00146.

Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed b. Abdullah en-Nîsâbûrî ed-Darîr. *el-Kifâye fi't-tefsîr*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00145.

Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed en-Nîsâbûrî ed-Darîr. *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Fâtıma Yusuf el-Hıyemî. Dımeşk: Dâru's-Sekâ, 1996.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1995.

İbn Kâdî Şühbe, Takiyyüddîn, Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esedî eş-Şühbî ed-Dımaşkî. *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*. thk. Abdü'l-Alîm Han. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmaîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1997.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî. *Tabakâtü'ş-şâfi'iyyîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynhim Muhammed Azb. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1993.

İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed. *Tavzîhu'l-müştebih fî zabtı esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhim*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebî Bekr. *et-Takyîd li-marifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.

İbnü'l-İmâd, Abdulhayy b. Ahmed el-Akrî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnaût. Şam-Beyrut: Darü İbn Kesîr, 1986.

İbnü's-Salâh, Takiyyüddîn, Osman b. Abdurrahman Ebu Amr. *Tabakâtü'l-fukahâ'i'ş-şâfiʿiyye*. thk. Muhyiddin Ali Necîb. Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1992.

İshak, Ali Şevvâh. *Muʿcemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1983.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî. *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye*. thk. Abdullah el-Cübûrî. Bağdat: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1970.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Kostantinî el-Osmanî (Hacı Halife). *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût. İstanbul: İRCİCA, 2010.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Muhammed Şerefeddin Yaltkaya - Rıfat Bilge. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1941.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Ekmelüddin İhsanoğlu vd. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2021.

Kaya, Mehmet. "İşârî Tefsirlerde Âyetlere Dilbilimsel Yaklaşımlar: Letâifü'l-İşârât Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan 2026), 93-120.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-İşârât*. thk. Abdüllatîf Hasan Abdurrahman. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 2000.

Mertoğlu, M. Suat. "Vücûh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Muhammed, Dîna bint Muhyiddin Abdülhamid - Zahrânî, Ahmed b. Sâlih b. Hasen. "el-Ârâü'l-'iʿtikâdiyye li-İsmâîl ed-darîr min hilâli kitâbihi el-kifâye fi't-tefsîr: mesâil-i halki'l-Kurʾân: el-fark beyne't-tilâve ve'l-metluv, el-harf ve's-savt: ʿard ve nakd". *Mecelletü'l-Kalem* 43 (2024), 208-238.

Muhâyita, Faysal b Abdülazîz el-. *İstinbâtâtü'l-Hîrî ed-darîr fî kitâbi'l-kifâye fi't-tefsîr: cem'an ve dirâseten*. Riyad: Câmi'atü'l-Melik Su'ûd, Doktora Tezi, 2023.

Naîm, Muhammed Sâdık. *Menhecü'l-imâm İsmâil b. Ahmed ed-darîr fî kitâbihi el-kifâye fi't-tefsîr: dirâse tahlîliyye*. Bağdat: el-Câmi'atü'l-'Irâkıyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü 'Ulûmi'l-Kur'ân, Doktora Tezi, 2022.

Nesefî, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Türâs, 2019.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 3. Basım, 1994.

Nüveyhiz, Adil. *Muʿcemü'l-müfessirîn: min sadri'l-İslâm hattâ el-'asri'l-hâdır*. Beyrut: Müessesetü Nüvayhiz es-Sekâfiyye li't-Teʾlîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 3. Basım, 1988.

Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdullah. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Mustafa Türkî. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâs, 2000.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2007.

Sarîfînî, Ebû İshak Takiyyüddîn İbrahim b. Muhammed b. el-Ezher. *el-Müntehab min kitabi's-siyâk li-târîhi Nîsâbûr*. thk. Halid Haydar. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.

Semʿânî, Ebû Saʿd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü'l-Cinân-Dâru'l-Fikr, 1998.

Sûdûnî, Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah. *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-Sitte*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. San'a: Merkezü'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkîki't-Türâs ve't-Terceme, 2011.

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. Dımaşk - Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1982.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddîn. *Tabakâtü'ş-şâfi'iyye'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdurrahman Muhammed el-Hilû. Kahire: Hecer li't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1993.

Widigdo, Mohammad Syifa Amin. "Nīshāpūrī Scholars in the Formation of Sunnī Scholarship in the Eleventh Century". *Al-Jāmiʿah: Journal of Islamic Studies* 55/2 (2017), 427-462.

Yılmaz, Edip. "Eş'arîler'in Mu'tezile Kelâmı Karşısında Farklılaşan Tutumları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2025), 121-141.
Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 1990.
Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Muhammed Eymen eş-Şibrâvî. Kahire: Darü'l-Hadîs, 2006.
Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekeriyyâ Umeyrât. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1998.
Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-islâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
Ziriklî, Hayreddin. *el-Aʿlâm*. Beyrut: Dârü'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.